

Nasimov E.N. Narziyeva N.N.

PEDAGOGIK MAHORAT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV
XO'JALIK VAZIRLIGI**

SAMARQAND QISHLOQ XO'JALIK INSTITUTI

E.Nasimov, N.Narziyeva

PEDAGOGIK MAHORAT

(Uslubiy qo'llanma)

Samarqand – 2008.

Taqrizchilar:

Abduvohidov S.A. *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.*

Sultonov J.S. *pedagogika fanlar nomzodi, dotsent*

Ushbu uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi tomonidan 2. 02. 2004 yil tasdiqlangan «Pedagogik mahorat» fani namunaviy dasturi asosida Samarqand qishloq xo'jalik instituti «Kasbiy ta'lim» bakalavr yo'nalishi talabalari uchun uslubiy qo'llanma sifatida tayyorlandi.

Uslubiy qo'llanma Veterinariya, zootexniya va qorako'lchilik fakulteti ilmiy kengashining 28. 08. 2008 yil 1 - sonli bayonnomasi bilan chop etishga tavsiya etildi.

***Ushbu ma'ruza matni biz uchun ulug' dargoh bo'lgan
Samarqand qishloq xo'jalik institutining
80 yillik yubileyiga bag'ishlanadi.***

Kirish

“Ta’lim to’g’risidagi qonun”, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” talablari asosida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda har bir fanning o’ziga xos o’rni va ahamiyati mavjud. Hukumatimiz tomonidan qabul qilinayotgan qator qarorlar, shu jumladan 1998 yil Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan 203-sonli qarori asosida kasbiy yo’nalishdagi mutaxassislar tayyorlashga alohida e’tibor berilmoqda. Samarqand Qishloq Xo’jalik instituti Kasbiy ta’lim bo’limi talabalariga ixtisoslik fanlaridan “Pedagogik mahorat» fani o’tiladi. Ushbu mo’jazgina ma’ruzalar matnida qishloq xo’jalik kollejlari, akademik litseylarda faoliyat ko’rsatadigan o’qituvchilarga fanga oid zarur bo’lgan bilim, ko’nikma va malakalar haqida ko’pgina ma’lumotlar berilgan.

Pedagogik mahorat fanining maqsadi:

O’qituvchi faoliyatining murakkab tomoni shundaki, u talabaga ta’lim va tarbiya berish jarayonida unga ta’sir eta olish, uning bilan muloqotga kirishish va talabalarni boshqara olishi zarur bo’ladi. O’qituvchi talabalarning shaxsiy xususiyatlarini, yosh bosqichlarini, oilaviy sharoitini, intellektual qobiliyatlarini hisobga olib, ularni mukammal, yetuk, har tomonlama rivojlanishlarini ta’minlashi zarur.

O’qituvchi pedagogik mahoratga erishish uchun: pedagogik takt va hodisalarni umumlashtira olishi, o’zining va talabalarning faoliyatini boshqara olish qobiliyati, yuqori bilim, malaka va ko’nikmalarga ega bo’lishi talab qilinadi.

Demak, o’qituvchi-talabaning shaxsiy faolligini har tomonlama rivojlantirishga yo’naltira olishi zarur.

Talabalar ma’ruza va amaliy mashg’ulotlarda pedagogik faoliyatning asosiy tarkibiy qismlari: pedagogik faoliyatning maqsadi, uning ob’yekti, sub’yekti va vositasi bilan chuqur tanishishlari pedagogik mahorat uchun poydevor bo’lib xizmat qiladi.

Pedagogik mahorat fanining asosiy vazifasi: Mustaqil O’zbekistonimiz uchun har tomonlama shakllangan, komil insonlarni tarbiyalash, bashariyat va millatimiz asrlar davomida to’plangan bilim va tajribalarni talabalarga yetkazishdir.

O’qituvchi mehnatining ob’yekti – bola, talaba, u har doim o’zgarib, rivojlanib, takomillashib boradi. Demak, o’qituvchi ham doimo izlanishi, kasbiga ijodiy yondoshishi talab qilinadi.

Talabalarning bilimiga, malaka va ko’nikmalariga qo’yiladigan talablar:

o'qituvchining tarbiya vositasi - bu talabalarning har xil faoliyat turlari: o'yin, o'quv, mehnat va muloqotdir. O'qituvchi ham shu yuqoridagi faoliyat turlari jarayonida talabalarga ta'sir etish malaka va ko'nikmalarini egallashi muhimdir.

Buning uchun talaba pedagogik faoliyatning insonparvarlik yo'nalishini tushunishi va butun qalbi bilan his etib borishi talab etiladi. Talabaga ma'ruzalar jarayonida uning bolalar tarbiyasi uchun faqat otalalar oldida emas balki jamiyat, vatan va millat oldida javobgar ekanligini anglatadi. Talabalar nazariy va amaliy mashg'ulotlarda o'zlarining kasbiy bilimlarini chuqur bilish bilan birga, talabalar bilan muloqot ehtiyojlari singdiriladi.

Talabalar o'zlari bermoqchi bo'lgan bilimlarini obrazli, jonli qilib berish qobiliyatini egallashlari muhimdir. Talabalarga pedagogik mahoratning asosini tashkil etuvchi qo'yidagi qobiliyatlar: kommunikativ, perseptiv, dinamik (harakatchanlik), hissiy turg'unlik, kelajakka ishonch va kreativlik haqida keng ma'lumotlar beriladi. Shu bilan birga talabalarni amaliy mashg'ulotlarda pedagogik texnika turlari bilan tanishtiriladi. Talabalarga amaliy mashg'ulotlarda o'z-o'zini, o'zining hissiy holatini boshqarish, nutq texnikasini o'zlashtirishga o'rgatiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar bilan psixotrening o'yinlari, autotrening mashqlari ko'plab rejalashtirilgan bo'lib, bu mashqlar yordamida ular o'qituvchi "rolini" amalda egallashlari osonlashadi.

***Tarbiya – buyuk ish: tarbiya bilan
inson qismati hal etiladi.***

V.G.Belinskiy

**1- ma'ruza. Pedagogik mahorat haqida tushuncha, uning
o'qituvchi faoliyatida tutgan o'rni va ahamiyati..**

Reja:

1. “O’qituvchi” atamasi, uning shaxsi hamda faoliyati haqida tushuncha. O’qituvchilik kasbini ijtimoiy tarixiy rivoji va mazkur kasbning jamiyatda tutgan o’rni.
2. O’qituvchi faoliyati, uning o’ziga xos xususiyatlari va ijtimoiy ahamiyati.
3. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida o’qituvchi faoliyati mazmuniga qo’yiladigan talablar.
4. O’qituvchining umumiy madaniy saviyasi va qobiliyati. O’qituvchilik faoliyati tizimi, kasbiy mahorati haqida tushuncha. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlari va ularning mohiyati.
5. O’qituvchi faoliyatining asosiy yo’nalishlari. Pedagogik bilimlar. Pedagogik zakovat. Pedagogik qobiliyat. Pedagogik texnika. Bo’lajak o’qituvchilarni tayyorlashga qo’yiladigan talablar.

Tayanch iboralar: pedagogik mahorat, pedagogik ijodkorlik, pedagogik muloqot, pedagogik vaziyat, pedagogik texnika, pedagogik qobiliyat, kommunikasiya-shaxslararo texnik va boshqa tizimlararo aloq, persepsiya-tashqi olamni va muhitni sezish va idrok etish, empatiya - boshqa shaxslarning his-tuyg’usi va psixologik holatlarini qalbdan his qilish.

XXI-asrni xalqimiz uzoq yillar kutgan, orzu qilgan mustaqil davlat sifatida kutib olgan. Mustaqillik xalq taqdirida buyuk- tarixiy hodisa sifatida baholanadi. O’zbekiston istiqlol yo’liga qadam qo’ydi. Mustaqillikning birinchi kunlaridan ta’lim va tarbiyaga alohida e’tibor kuchaydi. O’tmishdagi mavjud bo’lgan buyuk ma’naviyatimizni tiklash, ta’lim va tarbiyani zamon talablari darajasiga ko’tarishga hukumatimiz katta ahamiyat bermogda.

Prezident Islom Karimov O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi XI sessiyasida so’zlagan nutqida maktablarimizdagi ta’lim va tarbiya jarayonidagi ba’zi bir muammolar haqida shunday degan edi: “O’qituvchi va talaba munosabatlaridagi majburiy itoatkorlik o’rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechayapti. O’qituvchining bosh vazifasi talabalarda mustaqil fikr yuritish ko’nikmalarining hosil qilishdan iboratligini ko’pincha yaxshi tushunamiz, lekin, amalda tajribamizda unga rioya qilmaymiz”.

Vatanimiz va jamiyat uchun fikrlay oladigan, madaniyatli va o'z sohasining bilimdoni bo'lgan mutaxassislar zarur. Ayniqsa, mutaxassisdan o'z kasbining mahoratli ustasi bo'lish talab etiladi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonunga asosan Respublikamizda ta'lim tizimining 7 turi mavjud. Bular:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- malaka oshirish va qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta'lim.

Ta'limning mazkur turlari bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham pedagogik mahoratni ommalashtirish, ya'ni soddaroq qilib aytganda omma orasida hammabop qilib yoyishni maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlamoq joizdir.

Buning uchun ommalashtirishning ko'rgazmali devoriy, radio-televideniye turlari, jonli lektor suhbatlari kabilardan foydalanish katta samara beradi. Maktabgacha ta'lim muassasasida «Ilg'or tajriba minbari»ni tashkil etish ana shunday yo'llardan biridir. Bundan tashqari har oyda bir marta tarbiyachining artistlik, nutq mahorati bo'yicha ko'rik-tanlovlar o'tkazish ham katta samara beradi.

Pedagogik mahoratni o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimida ommalashtirish eng mas'uliyatli vazifalardandir. Chunki, respublikamiz ta'lim tizimining ana shu guruxi eng yordamga muhtoj hisoblanadi.

Uzluksiz ta'limning mazkur turida pedagogik mahoratni ommalashtirishning amaliy, og'zaki, ko'rsatmali turlaridan foydalanish bilan birga ilg'or, tajribali o'qituvchilar yaratgan mahorat maktabini viloyat, respublika miqyosida matbuot vositasida yoyish katta ahamiyatga egadir. Bunday rag'batlantirish usulining ahamiyati shundaki, u kam tajribali o'qituvchi uchun ibrat, namuna, ilg'or o'qituvchi uchun esa rag'batlantirish hisoblanadi. Pedagogik mahorat sirlarini o'rta maxsus kasb-hunar maktablarida yoyish ancha yengilroq bo'lib, bu sohada katta tayyorgarlikka ega bo'lgan ilmiy, o'quv, pedagogik tajriba mavjud. Biroq, pedagogik mahoratning ijtimoiy tajriba ekanligini tushunmaydigan, o'z uyida ishlashni bilmaydigan, yoki buni istamaydigan o'qituvchilarning mavjudligi sir emas. Shuning uchun ham pedagogik mahorat kollejlarda

uzluksiz ravishda predmet-seksiyalari, metod birlashmalar yig'ilishlari, matbuotda targ'ib qilishi lozim.

O'rta maxsus va kasb-hunar kollejlarida pedagogik mahorat sirlarini bo'lajak mutaxassislariga o'rgatish uchun ular qoshida albatta, universitet pedagogika va psixologiya kafedralarining filiallarini ochish lozim.

Chunki hozirgi davrda kasb-hunar kollejlarida ta'limga ko'proq, tarbiyaviy sohaga esa panja orasidan qarashlar mavjudligi sezilmoqda.

Oliy ta'lim tizimida pedagogik mahorat sirlari maxsus dastur asosida 58 soat davomida o'rganiladi. Biroq bu hali oz. Samarqand davlat Universiteti qoshidagi mintaqaviy malaka oshirish va qayta tayyorlash markazi dasturida ham pedagogik mahorat sirlarini o'rgatish rejalashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Oliy ta'lim tizimida pedagogik mahorat sirlari quyidagi yo'nalishlarda o'rgatib boriladi:

1. pedagogika va psixologiya mashgulotlarida;
2. pedagogik mahorat kursini o'tish jarayonida;
3. o'z ixtisosligini egallash jarayonida (pedagogik amaliyot davrida);
4. mustaqil tayyorgarlik davrida.

Oliy ta'limdan keyingi davrda pedagogik mahorat sirlari aspirant va doktorant hamda ilmiy tadqiqotchilar tomonidan o'z tanlagan mavzularini ta'limning u yoki bu turida ommalashtirish jarayonida egallanib boriladi, bunda ularning rahbar va maslahatchilari yetakchi rolni o'ynaydi.

Malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimining bu sohadagi ustunligi shunday iboratki, ta'lim tizimining mazkur turi bevosita pedagogik mahorat sirlarini o'rganish, targ'ib qilish va ommalashtirish bilan shug'ullanadi.

Pedagogik mahoratni oilada ommalashtirish nihoyatda mushkul vazifa bo'lib, buning sababi ota-onalarning yosh, tarbiyaviy tajriba, kasb-hunarlari orasida tafovut mavjudligi, dunyoqarashlarining rang-barangligi bilan izohlanadi. Masalan, savdo xodimining bolani tarbiyalashga bo'lgan munosabati, ziyoli oilasining bolani tarbiyalashga bo'lgan qarashidan mutlaqo farq qiladi. Vrach, injener, mexanizator, agronom, suvchining munosabatlari ham bu sohada har xil. Shuning uchun ham pedagogik mahoratni ota-onalar orasida ommalashtirish mahalla faollari ishtirokida va bevosita yordamida o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun mahalla faollarida kattagina imkoniyatlar mavjud. Bular quyidagilar:

1. Mahalla oilaning barcha to'y, janoza kabi marosimlarning tashkilotchisi;
2. Mahalla ommaviy tarbiyachi;

3. Mahalla kam ta'minlangan oilaning himoyachisi;
4. Mahalla oila va hokimiyatni bog'lab turuvchi mexanizmlar.

Uning ana shu funksiyalari ta'lim – tarbiyaning og'zaki, ko'rgazmali, amaliy metodlari bilan birgalikda oilada pedagogik mahorat sirlarini ommalashtirish imkonini berishi tabiiydir.

Pedagogik mahorat sirlarini jamoatchilik orasida yoyishning eng ta'sirchan vositasi bu ommaviy axborot vositalaridan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishdir. Pedagogik mahoratga bag'ishlangan ommabop maqola, o'quv-uslubiy tavsiyalarni vaqtli matbuot sahifalarida chop etish, turli-tuman mavzularda pedagogik mahorat sirlarini omma orasiga yoyish, vaqtli matbuotning kundalik rejasiga kiritilish lozim va bu katta samara beradi.

Pedagogik mahoratning asosiy poydevorini kasbga doir bilimlar tashkil etadi. Bunday bilimlar mazmuni esa, o'qitilayotgan fan mazmuni metodikasi pedagogikasi va psixologiyasiga doir bilimlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunida (5-modda): «Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi, boy va axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega», deb ta'kidlangan. «Ta'lim to'g'risida» gi qonun talablarini bajarish pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishdir. Demak, bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahoratni shakllantirishni zamon talab etadi.

O'qituvchilik kasbi sharaflil va o'ziga xos murakkab bo'lib, pedagogik mahoratni chuqur egallamasdan yaxshi pedagog bo'lish qiyin. Pedagogik mahorat fanini esa ilg'or o'qituvchilar va olimlarning amaliy va nazariy bilimlarining yig'indisi desak adashmaymiz. Sharq pedagogikasi va pedagogik mahorati ming yillik tarixga ega bo'lib, nazm mulkining sultoni A. Navoiy, A. Jomiy va boshqalarning asarlarida nutq, notiqlik san'ati, madaniyati haqida, so'z va uning inson ruhiyatiga ta'siri haqida juda ko'p, qimmatli durdona fikrlari mavjud.

XV- asrda Hirotda yashagan atoqli yozuvchi Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoni” nomli risolasida va'z (ma'ruza) o'qiladigan joyni “maraka joyi” deb nomlaydi va “marakaning asosi nima?” – degan savolga “fayz berish va fayz olish” deb javob beradi. “Marakani o'tkazuvchi qanday xislatlarga ega bo'lishi kerak?”- degan savolga: “Birinchi; ochiq yuzli bo'lsin, tabassum qilib tursin; Ikkinchidan, harakatlari yengil, yoqimli bo'lsin; Uchinchidan; kinoyali, e'tirozli gaplar gapirmasin, hammaga dila-jonidan duo aytib, hunarini ko'rsatsin” deganlar. Yana bir mashhur mutafakkirlardan biri Jaloliddin Rumiy bo'lib,

u kishining asli kelib chiqishlari Xorazmlikdir. U kishining o'qigan va'zilarini faqat madrasa talabalari emas, balki podshohu-xonlar, boshqa davlatlardan olimlar kelib tinglaganlar. Aytishlaricha, "uning go'zal ovozi olamni tutgan, ruhlarga hayot baxsh etgan"- deb zamondoshlari shoirning notiqlik qobiliyatini yuqori ta'riflaganlar. So'nggi yillardagi qilinayotgan ayrim tadqiqotlarning ko'rsatishicha, Rumi yetuk, tengi yo'q ruhiyat bilimdoni ham bo'lgan ekan.

Oliy maktablar o'quv rejasiga kiritilgan "Pedagogik mahorat" fanining ahamiyati haqida bitiruvchi kurs talabasining hikoyasining fikrini keltiramiz: "Menga akademik litsey bitiruvchilariga pedagogik amaliyot davrida mashg'ulot o'tish topshirildi, bir kuni guruhga kirsam guruhdagi eng kuchli ikki talaba urushmoqchi bo'lib bir-birining yoqasidan ushlab turishgan edi. Men o'zimning kichik jussam bilan ularni ajratib qo'yishga ham kuchim yetmas, kollejda bizlarga dars bergan ba'zi bir o'qituvchilarga o'xshab, baqirish bilan ham ularning diqqatini jalb qila olmas edim, chunki menda baland ovozning o'zi yo'q edi. Ammo, tezroq biror chorasini topmasam, atrofda mening nima qilishimni kutib turgan talabalar oldida obro'yim tushib ketishi mumkin edi. Shunda «pedagogik mahorat»dan amaliy mashg'ulotda janjallashayotgan bolalarni boshqa ish bilan chalg'itish mumkin», - deb aytganini va shunday vaziyatlarni o'yin tarzda o'ynaganimiz yodimga tushdi. «Yigit bo'lsangizlar, kuchingizni boshqa joyga ishlatinglar, ustozingizni og'ir ahvoldan chiqarib ketishga yordam beringlar» deb Odilni aptekadan Gulnora opa uchun bosh og'riq dori olib kelishga, Sanjar esa tezroq oshxonadan suv olib kelishga yubordim. Shu taxlitda janjallashmoqchi bo'lib turgan bolalarni turli vazifalar bilan turli tomonlarga yubordim. Darsning oxirida esa ular bilan ozgina tarbiyaviy suhbat o'tkazib ularni yarashtirib qo'ydim». Bu yerda pedagogik vaziyatga o'qituvchi faol ravishda aralashib, uni ustalik bilan boshqargan (sodda usul bilan bo'lsa ham). Bu vaziyatdan shunday xulosa chiqarish mumkin: **«Pedagogik mahorat – pedagogik vaziyatni, faoliyatini mohirlik bilan boshqarishdir».**

Nizoli vaziyatlarni oldini olish mumkinmi? O'qituvchi guruhda keyingi vaqtlarda nimadir yuz berayotganligini sezib, talabalarni diqqat bilan kuzata boshladi. Kelishmovchiliklarning sababi, guruhdagi o'g'il va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlarning ancha murakkablashuvi bo'lib, natijada qizlar va o'g'il bolalar alohida guruhlarga ajralib, bir-birlarini haqorat qilishgan. Ammo, ochiq janjallarga yetib borishmagan edilar.

Guruhda o'tkazilgan suhbat, uchrashuv va bir necha tadbirlardan so'ng vaziyat yaxshilanadi.

Bu vaziyatda **«Pedagogik mahorat – vaziyatni oldindan ko'ra bilish va shu vaziyatni tinchlantirish uchun eng samarador choralarni tanlay olishdir».**

Shuningdek, talabalarning shaxsiy xususiyatlarini, yosh bosqichlarini, oilaviy sharoitlarini, intellektual qobiliyatlarini hisobga olgan holda, ularni har tomonlama yetuk, barkamol shaxs sifatida rivojlanishlari o'qituvchining pedagogik mahoratining ajralmas qismlaridan birini tashkil etadi. Demak, «Pedagogik mahorat» - talabalarning shaxsiy, ijobiy faoliyatlarini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltira olishdir.

Pedagogik mahorat asosan, o'qituvchining faoliyatida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'z faoliyatida pedagogik mahoratga erishish uchun maxsus umumlashtira olish qobiliyati, o'zining va talabalarning faoliyatini boshqarish qobiliyati, yuqori bilim, yetarli malaka va ko'nikmalar bo'lishi talab qilinadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach uning oldida juda qisqa muddatda yangicha fikrlovchi respublika ravnaqi taraqqiyoti uchun ongli ravishda kurashuvchi yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlash vazifasi ko'ndalang turadi. Natijada «Ta'lim to'g'risida», «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qonunlari qabul qilindi. Yetuk mutaxassis va yangicha fikrlovchi shaxsni shakllantirish uchun chuqur bilimning o'zi gina kifoya qilmaydi. O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.A.Karimovning «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyoti poydevori» nutqida quyidagicha o'z ifodasini topadi. «Bizga bitiruvchilar emas, bilimli va mustaqil fikrlovchi yoshlar kerak». Bu bilan prezident bilimlar yig'indisini egallashga emas, balki ularni egallab turli kasb hunarlar siri mahoratini o'zlashtirishga xizmat etuvchi bilimlarni o'rganish lozimligini ko'rsatib beradi. Savol tug'iladi. Pedagogik mahorat nima o'zi? Pedagogik mahorat bu - faxm-farosat va bilimlarning chinakkam ilmiy tarbiyadagi qiyinchiliklarni yig'ishga qodir bo'lgan obro'li rahbarlikning talabalar qalbining qandayligini xis qilish mahorati, ichki dunyosi nozik va zaif bo'lgan bola shaxsiga mohirona avaylab yondoshish donolik va ijodiy dalillik ilmiy tahlil va fantaziyaga boy bo'lgan qobiliyat majmuasidir.

Pedagogik mahoratning tuzilishi. Pedagogik mahorat quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- o'qituvchi faoliyatida insonparvarlikning ustunligi;
- pedagogik iste'dod va qobiliyat;
- pedagogik texnika (san'at);
- o'qituvchining shaxsiy intilishi.

Pedagogik mahorat nazariyasi va metodikasining ishlab chiqilmaganligi shunga olib keladiki, pedagoglarning har biri o'zicha paypaslab ijodiy izlanish olib boradi: bolalar bilan pedagogik jamoa bilan qanday qilib yaqindan til topish mumkin? Qanday qilib qisqa muddat ichida bolalar o'rtasidagi munosabatlarning xaqqoniy manzarasiga erishmoq mumkin? degan savollarga javob izlaydi. Bu savollarga beriladigan javoblar har bir mohir pedagogning ishida zarur bo'lgan umumiy pedagogik malakalarni shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, mazkur muammoni hal qilish pedagogdan odatdan tashqari kuch-g'ayratni, qat'iyatni, tirishqoqlikni, ijodiylikni, o'z faoliyatini to'g'ri baholay bilish, shuningdek, bolalar tarbiyalanuvchilarga nisbatan insonparvarona munosabatda bo'la olishni talab etadi. Ibn Sino «Tadbiri manzil» asarida bola uchun o'qituvchi tanlayotganda uning to'g'riso'z, halol, toza, ozoda va bolalarni sevuvchi kishi bo'lishiga e'tibor berishni ta'kidlaganida o'qituvchining insonparvarlik sifatini nazarda tutgan.

Har bir insonda u yoki bu kasbga qobiliyat mavjud bo'ladi. Ba'zi taniqli ruhshunoslarning fikricha, (F.Gonobolin, N.Kuzmina) pedagoglik kasbi uchun quyidagi 6 xil qobiliyatlar muhim hisoblanadi:

- o'rta tusha bilish;
- tashkilotchilik;
- o'zini idora eta bilish;
- mo'ljal chamalay bilish;
- kuchlilik, zehnlilik;
- faoliyatga ijodiy tomondan yondashish.

Bularning barchasi tarbiyaviy maqsad mavjud bo'lgan insonparvarlik nuqtai nazardan turib yondashilgan taqdirdagina pedagogik qobiliyat tarkibiga kirishi mumkin.

Pedagogik texnika – pedagogik mahoratning asosiy qismlaridan biri hisoblanib, u o'qituvchidan talabalar bilan muomala qilganda zarur so'z, gap ohangi, qarash, imo-ishorani tez va aniq topish, eng o'tkir va kutilmagan pedagogik vaziyatlarga osoyishtalikni va aniq fikr yuritish, tahlil qilish qobiliyatini saqlash imkonini beradi. Haqiqiy pedagogik ta'sir ko'rsatishda o'qituvchining pedagogik texnika sohasidagi barcha malakalari bir paytda yaqqol ko'rinadi. Nutq, imo-ishora, mimika, harakat bilan birga bo'ladi. Pedagogik texnika pedagogning individual psixik-fiziologik xususiyatlari asosida tarkib topadi. Individual pedagogik texnika pedagogning jinsi, yoshi, mijozi, fe'l-atvori, anatomik-psixologik xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi.

Pedagogik texnika malakalarning shakllanish darajasi ma'lum darajada pedagogning umumiy tayyorgarlik darajasini ya'ni shaxsning pedagogik imkoniyatlarini aks ettiradi. Pedagogning nutqi tartibsiz, qashshoq bo'lsa, o'z jizzaki bo'lsa, didi past, madaniyatsiz bo'lsa, eng topib gapirgan to'g'ri so'zi ham tarbiyalanuvchilarga ta'sir etmaydi, balki teskari natijaga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham tarbiyachi avvalo o'zi tarbiyalangan, jamiyatda o'tirib-turish, suhbatlashish madaniyatini qon-qoniga singdirgan bo'lishi lozim.

Har yigitning aslin bilay desangiz,
Ma'rakada o'tirib turishin ko'ring.

(Maxtumduli)

O'qituvchining shaxsiy intilishi, munosabati pedagogik mahorat tarkibiy qismlari orasida muhim o'rin egallaydi. Uning bunday shaxsiy munosabati unda tegishli bir qolipda fikrlar tizimi mavjudligi bilan izohlanadi, shu tufayli u ko'p hollarda deyarli avtomatik ravishda ta'sirlarga javob bera oladi. Chunonchi, talabalar bilan albatta xushmuomalada bo'lish, dilkashlik, talaba shaxsiga prinsipial yondashishning yuqori darajada bo'lishi o'zining birorta talabasi yomon bo'lishi, buning ustiga ishonchsiz bo'lishi mumkin emasligiga ishonch kabilar. Lekin bunday bir qolipdagi faoliyat salbiy rol o'ynashi ham mumkin. Masalan, hamkasbi talabalar bilan haqiqatda nazoratsiz munosabatda bo'lganda unga qarshi turish o'rniga uni himoya qila boshlaydi. O'qituvchining hohish istagi haqqoniylik va insonparvarlik xarakterida bo'lsagina, bunday chekinishlarga yo'l qo'ymasligi mumkin bo'ladi.

Pedagogik faoliyat – yoshlarni hayotga, mehnatga, vatan mudofaasiga tayyorlash uchun xalq oldida davlat va jamiyat oldida javob beradigan bolalarga ta'lim-tarbiya berish bilan shug'ullanadigan va bu ishga maxsus tayyorlangan kishilarning mehnat faoliyatidir. Kollej o'qituvchilarining faoliyati respublikamizda buyuk davlat jamiyatni quruvchi va unda yashab mehnat qiluvchi yetuk erkin fikrlovchi inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan. O'qituvchining barkamol avlodni tarbiyalash va unda yangi insonga xos sifatlarni tarkib toptirish vazifasi eng oliyjanob yuksak va shu bilan birga eng sharaflil va murakkab vazifadir. Har bir tarbiyalanuvchi o'z xulq atvoriga, xarakteriga ega. Ularni o'qitish va tarbiyalashda ularning ana shu o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'rgatish nixoyatda murakkabdir. Bunda insonlar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatda tayyorgarlik ko'rsatgan

yoshlar uning ana shunday xususiyatlarini bilishlari lozim. O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlari uning professiogrammasiga o'z ifodasini topadi:

1. o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari;
2. o'qituvchining pedagogik-psixologik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar;
3. maxsus tayyorgarlikning hajmi va tarkibi;
4. ixtisosga oid uslubiy tayyorgarlik mazmuni.

Pedagogik faoliyatning tarkibiy qismlari: Pedagogik faoliyatning maqsadi, ob'yekti, sub'yekti va vositasi kabi tarkibiy qismlari mavjuddir. **Pedagogik faoliyatning maqsadi.** jamiyat tomonidan aniqlab, belgilab beriladi. Ya'ni aynan shu jamiyat uchun zarur, uning yuksalish va taraqqiyotini, har tomonlama rivojlanishini ta'minlay oladigan, istiqlol g'oyasiga sodiq, vatanparvar, zamonaviy bilimlarni egallagan komil insonlarni tarbiyalab berish – pedagogning bosh vazifasidir.

Jamiyat a'zolarining asrlar davomida to'plagan bilim va tajribalarini o'qituvchi bolalarga yetkazadi.

Ammo, o'qituvchi va talaba faoliyatida ba'zan ziddiyat – qarama-qarshilik kelib chiqdi. Chunki, talaba faoliyatini boshqarish, unga ta'sir etishning murakkab tomoni shundaki, talabaning faoliyati kelajakka yo'naltirilgan bo'lsa, talaba odatda hozirgi kun bilan yashaydi.

O'qituvchi mehnatining obyekti: bu inson, bola, talaba bo'lib, u tinimsiz ravishda rivojlanib, o'zgarib turadi. U doimo jismonan va aqlan faol, u o'ziga o'xshagan faol, tinimsiz, izlanuvchan o'qituvchini yoqtiradi. Shuning uchun bo'lsa kerak yosh o'qituvchilar bolalar bilan tez til topib ketadilar. talabalar ularni yoqtiradilar. Demak, bu fikrdan shunday xulosa chiqadi: o'qituvchi talabaga sevimli bo'lishi, uning hurmatini qozanishi uchun doimo izlanish va o'z ishiga ijodiy yondashishi, yoshlarning ichiga kira bilishi, yoshlar dunyosi bilan yashashi lozim.

O'qituvchi faoliyatining sub'yekti: bular – talabalarga doimo ta'sir etib turuvchi ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va auditoriya jamoasidir. O'qituvchilarga eng kuchli ta'sir etuvchi kuch o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari, uning bilim va malakasi, mahoratidir.

Asosiy tarbiyaviy vositalar – bu talabalarni har xil faoliyat jarayonlari; mehnat, o'yin, o'quv va muloqotda turli yo'llar bilan tarbiyalash va ta'lim berishdir.

O'qituvchi pedagogik mahoratning ham to'rtta tarkibiy qismlari mavjud:

- a) o'qituvchi shaxsiyatining insonparvarlik yo'nalishi;

- b) kasbiy bilimlar;
- v) pedagogik qobiliyat;
- s) pedagogik texnika.

A) O'qituvchi shaxsiyatining insonparvarlik yo'nalishi.

O'qituvchi shaxsiy sifatlarida, faoliyatida yetakchi o'rinni insonparvarlik, sofdillik, poklik va halollikni egallashi mumkin. bolalar, yoshlar tarbiyasi uchun Vatan oldida, millat va kelajak oldida javobgarlikni his etmas ekan, biz uni haqiqiy o'qituvchi deya olmaymiz.

O'qituvchi o'z shaxsidagi eng yaxshi, oliy sifatlarni, bilim va tajribasini talabalarga rejali ravishda singdirib boradi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan bir o'qituvchi bir necha yil davomida bir guruhga rahbarlik qilsa shu guruhdagi talabalarining hatti-harakatlarida, xulq atrofida, gap so'zlarida bu o'qituvchining ayrim xususiyatlarini ko'rish mumkin. avtoritar shaklda ish yurituvchi o'qituvchilarning guruhlarini uzoq vaqt kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu guruhdagi talabalar orasida qattiq qo'l, shafqatsiz shaxslar o'sib chiqishi aniqlangan.

B) Kasbiy bilimlar. Ilg'or o'qituvchilarning ikki xil qiziqishlari bo'ladi:

1. O'z sohasini – ya'ni o'z predmetini chuqur bilimlar yoki bilishga intilish. Psixologiya va pedagogika fanining eng yangi yutuqlarini egallash.

2. Bolalar bilan muloqot ehtiyoji.

Bu ikkala qiziqish ham o'zaro juda yaqindan bog'liq bo'lib, agar o'qituvchi o'z sohasini bilsa-yu, talabalarni yoqtirmasa, muloqot ehtiyoji bo'lmasa, bunday o'qituvchining kolleжда ishlashi qiyin bo'ladi.

Shuningdek, o'qituvchi bolalar va yoshlar psixologiyasini va pedagogikasini, yoshlar va pedagogik-psixologiya fanini yetarli darajada bilishi shart. Demak, o'qituvchi kasbi uchun zarur bo'lgan bilim va tajribalardantashqari, pedagogik vazifa va pedagogik vaziyatni hal etishiga foydalanish mumkin bo'lgan pedagogik vositalardan samarador foydalana olishi uchun unda pedagog vazifa va vaziyatni chuqur tahlil eta olish uchun har tomonlama mustahkam bilimli bo'lishi talab qilinadi. Ayniqsa, o'qituvchi o'zi berayotgan bilimlarini jonli, obrazli qilib berish qobiliyatini chuqur egallagan bo'lishi kerak.

Kasbiy bilimlarning mukammal bo'lishi uchun quyidagilar talab etiladi:

1. Fan metodologiyasi – jamiyatning ta'lim va tarbiya sohasidagi talab va vazifalarining falsafiy asoslarini bilish.

2. Nazariy bilimlar – pedagogika-psixologiya fani va o'z fanining qonun va qonuniyatlari, qoida va tamoyillarini bilish.

3. Metodik bilimlar – o'quv ta'lim jarayoni konstruksiyasining modelini amaliy va nazariy jihatdan tuza olishi kerak (ta'lim jarayonini modellashtira olishi).

4. Ta'limning texnologik tomoni – konkret sharoitda ta'lim va tarbiya sohasidagi amaliy vazifalarni samarali hal eta olishi.

V) Pedagogik qobiliyat.

Pedagogik faoliyatda 6 ta yetakchi qobiliyat mavjud:

1. **Kommunikativ qobiliyat:** kishilarni (talabalarni) o'ziga ishonтира olish, muloqotga tez kirishish, ochiqlik (ekstrovertlik). Muloqot – ehtiyoji. Agar o'qituvchida kommunikativ qobiliyat zaif bo'lsa, u bilan talabalar orasida to'siq paydo bo'lishi mumkin.

2. **Perseptiv qobiliyat:** kasbiy xushyorlik, empatiya (boshqa shaxslarning his-to'yg'u va kayfiyatiga sherik bo'lish) pedagogik intuisiya qobiliyati.

Agar o'qituvchi talabaning ichki ruhiy holatini tashqi ko'rinish, hatti-harakatidan seza olmasa, talabalarni boshqarish qiyin bo'ladi. O'qituvchi talabalarning hatti-harakati va xulq-atvorining motivlarini aniqlay olishi kerak. Talabalarning hatti-harakatini, xulq-atvorini, kayfiyatini tez va aniq sezish, idrok etish (perseptiv qobiliyat) u o'zida kuzatuvchanlik qobiliyatini tarbiyalashi zarur. Kuzatuvchanlik – kuzatilayotgan ob'yektni (talabani, katta kishini) ko'rish, eshitish emas, balki uni qiziqish bilan, diqqat bilan kuzatish va shu kuzatuv natijasida tuplagan ma'lumotlarni fikran qayta ishlay olishdir.

Kuzatuv jarayonida (kuzatuvchi) shu narsani unutmasligi kerakki; ba'zan kuzatuvchi – kuzatayotgan kishilarda o'zi istagan narsasini ko'radilar. (ya'ni o'qituvchi talabaga qanday munosabatda bo'lsa, shu o'z shaxsiy fikrining tasdig'ini ko'rish mumkin) Bu esa noo'rin va noto'g'ri xulosaga olib kelishi mumkin.

Kuzatish – bu tahlildir. Kuzatilayotgan pedagogik hodisani o'qituvchi doimo odilona-betaraf holda tahlil qilish va xulosa chiqarish kerak. Tajribali o'qituvchi pedagogik jarayonning borishini, kechishini, natijalarini oldindan seza oladi. O'qituvchi empatik bo'lishi bilan birga, u – o'zini talabaning o'rniga ham qo'ya olishi zarur bo'ladi (identifikasiya qobiliyati).

3. **O'qituvchining shaxsiy harakatchanligi.** O'qituvchida ichki kuch (energiya) yetarli bo'lishi, u dars va darsdan tashqari jarayonda harakatchan, tashabbuskor, talabalarni o'z izidan ergashtira oladigan

bo'lishi kerak. Faqat shunday o'qituvchi talabalarni o'ziga ishontira oladi. Ularga ta'sir eta oladi. Buning uchun o'qituvchida o'ziga ishonch, tajriba va bilim bo'lishi kerak.

Shu bilan birga o'qituvchi vaziyatga qarab egiluvchan, qayishqq, va faol bo'lishi, uning faoliyatini yengillashtiradi.

4. *Hissiy tuyg'ular.*

O'qituvchi, o'z-o'zini (kayfiyatini, his-tuyg'usini, asab va ruhiy holatini) boshqara olishi zarur. O'z-o'zini boshqarishni doimo va tinmasdan o'rganish natijasida o'zlashtirish mumkin. O'qituvchi o'zini tashqaridan ko'ra olish qobiliyati bo'lvsa, o'z yutuqlarini oshirish va kamchiliklarni kamaytirish ustida ishlay oladi. Zarur sharoitda pedagog o'ziga psixologik ta'sir eta olish usullarini o'rgansa, uning talabalar jamoasini boshqarishi ham yengillashadi.

5. *Talabaning kelajagiga ishonch.* O'qituvchi talabalarning ijobiy tomonlarini, yaxshi sifatlarini, kelajagini ko'ra olish va uni shu kelajakka to'g'ri yo'naltira olishi va tarbiyalashi kerak. Buning uchun talabalarning ijobiy sifatlarini izlash, topish va rivojlantirish zarur bo'ladi.

talabani kamsitish; «Sendan yaxshi odam chiqmaydi», «Sen odam bo'lmaysan» kabi haqoratlar bolaning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir etishi, pedagogik va psixologik tadqiqotlarda isbotlangan.

6. *Kreativlik* – o'qituvchi voqyealikka narsa va hodisalarga, darsga noan'anaviy yondoshishni o'rganishi zarur bo'ladi. XXI asr yangiliklar, ixtirolar asri bo'lib, o'qituvchidan doimo izlanini talab etadi.

S) Pedagogik texnika.

Pedagogik texnika – bu o'qituvchi faoliyatining (hatti-harakatining) tashkiliy shaklidir.

Pedagogik texnika ikkita katta guruhga farqlanadi:

Birinchisi - o'z-o'zini boshqarish malakasi (gavdasini, gavda a'zolarini boshqarish malakasi), hissiy holatini boshqara olishi, nutq texnikasi va madaniyatini o'zlashtirishi.

Ikkinchisi – bu asosan didaktik malaka va ko'nikmalar, tashkilotchilik, kommunikasiya, dars konstruksiyasi va boshqa qobiliyatning majmuasidan tashkil topgan.

Pedagogik vazifa – bu ongli ravishda yuzaga keltirilgan pedagogik vaziyat bo'lib, uning bosqichlari oldindan rejalashtiriladi.

Pedagogik vaziyat to'satdan yuzaga keladigan pedagogik vazifa yoki vaziyat, o'zaro munosabatlarning muammoli holatidir.

Pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi yuzaga kelgan pedagogik vaziyatni chalkash «zanjirlarini» tartibga keltiradi. Masalan: Dars

boshlanadi. Lekin auditoriyada talabalar janjallashib qoldilar. Bu pedagogik vaziyat. Bir necha talaba uy vazifasini bajarmasdan kelgan, bu ham pedagogik vaziyat. O'qituvchining vazifasi; shu vaziyatlarning yechimini rejali, bosiqlik bilan hal eta olish. guruhdan yuzaga kelgan muammolarning yechimini topish o'qituvchining vazifasidir.

Pedagogik vazifaning yechimini topishning bir nechta bosqichlari mavjud:

1. Vaziyatni tahlil etish va muammoni chuqur fikrlash. Tajribasiz o'qituvchi yuzaga kelgan vaziyatning (nizoning) kelib chiqish sabablarini aniqlamasdan, uni tahlil etmasdan darhol vazifani hal etishga kirishadi. Vaholanki, nizoning asli sabablari aniqlanmadi, demak vazifani hal etish uchun qabul etilgan qaror ham ko'pincha xato bo'ladi.

2. Kelishmovchilikni, nizoni keltirib chiqargan butun pedagogik jarayon keng va chuqur tahlil etiladi. Talabaning asab va ruhiy holatini, toilaviy sharoiti, o'rtoqlarining ta'siri va boshqa omillar, ayniqsa o'qituvchi o'zining hatti-harakatini chuqur tahlil etishi kerak. Natijada yuzaga kelgan pedagogik vaziyatning sabablari, motivlari ayon bo'ladi.

3. Pedagogik vaziyat va pedagogik vazifa haqida gipoteza taxmin ilgari suriladi. Qanday pedagogik chora va vositalardan, usul va metodlardan foydalanish haqida qaror qabul qilinadi va asta-sekinlik bilan amalga oshiriladi. Ammo, vazifani hal qilishda, biror bir uslubdan foydalanish imkoniyati bo'lmasa, bu uslub boshqasi bilan almashtiriladi. Shuni unutmaslik kerakki, talabada yuzaga kelgan pedagogik vaziyatning asl sababini o'qituvchi avvalombor o'zidan axtarishi kerak.

Albatta, quruq axborotlar hech kimni qiziqtirmaydi. Shuning uchun ham o'qituvchi o'z darsini qiziqarli o'tishga, materialni his-tuyg'u bilan berish uchun ovozi, yuz qiyofasidan, hatti-harakati bilan berib, darsning ta'sirchanligini oshirishga harakat qiladi. Talabalarda ijobiy his-tuyg'u, uyg'otgan axborot mustahkam bo'ladi. Psixologiya fanida ko'pincha his-tuyg'uni, axloqiy, intellektual, mehnat va estetik his-tuyg'ular farqlanib uni chaqiruv omillar bo'yicha turlarga ajratadilar.

Kan-Kalikning fikricha «estetik his-tuyg'u» dan boshqa his-tuyg'u yo'q. Yuqorida keltirilgan sohalar: mehnat, san'at, intellektuallik ish va boshqalar faqat estetik his-tuyg'uni paydo qiladi. Albatta, his-tuyg'u yuqoridagi sohalarining go'zalligi, yuksakligi, ajoyibligi bilan ijobiy his-tuyg'uni yuzaga keltiradi. Agar mehnat, san'at va boshqalar arziyasiz, ko'rimsiz, xunuk bo'lsa salbiy his-tuyg'udan boshqa hech narsani chaqirmaydi.

Bu his-tuyg'ular tashqarida namoyon bo'lganda qaddi-qomatimizda, nafas olishimizda, ovozimizda, qo'l harakatimizda va boshqa joylarda kuchayadi. Ichkarida esa ichki bezlarning kuchli ishlashi natijasida qonda adrenalinning miqdori oshadi, yurak, qon tomirlari va boshqa a'zolarining ishi kuchayadi. O'qituvchi faqat inson fiziologiyani bilib qolmasdan, balki o'zining his-tuyg'usini rivojlantirish bilan shug'ullanishi ham kerak.

Savol va topshiriqlar.

1. Sharq mutafakkirlarining asarlaridan so'z, nutq va nutq madaniyati haqida nimalar deyilgan.
2. Pedagogik mahorat tushunchasiga ta'rif bering.
3. O'qituvchi mehnatining ob'yekti, sub'yekti va tarbiya vositalari nima?
4. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
5. Pedagogik vaziyat va pedagogik vazifa nima?

2 – m a ‘ r u z a: Pedagogika fikr tarixi va kollej amaliyotida o’qituvchi mahorati masalalari.

Reja:

1. Eng qadimgi davrlardan eramizning VII asrlarigacha bo’lgan davrlarda o’qituvchi (murabbiy), shogird va ularning jamiyatdagi o’rni, pedagogik faoliyat borasidagi ijtimoiy qarashlar.
2. Sharq mutafakkirlari Al- Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus va boshqalarning ijodiy meroslarida mudarrisni tanlash, ularga qo’yiladigan talablar, ularning mahorati, muloqot va muomala madaniyati, munosabatga kirishish mahorati, ularni egallashga qo’yiladigan talablar haqidagi ilg’or fikrlar.
3. Yunon va Rim faylasuflari Suqrot, Pluton (Aflotun), Demosfen, Aristotel (Arastu), Siseron va Kvintilianlarning asarlarida pedagoglar va ularning notiqlik san’ati to’g’risidagi g’oyalar.
4. A.Komenskiy, A.Disterverg, K.D. Ushinskiy va boshqalarning o’qituvchi, uning kasbiy tayyorgarligi hamda pedagogik mahoratining ta’lim-tarbiya rivojidagi alohida o’rni borasidagi qarashlar.
5. Hozirgi zamon pedagogikasida ilmiy pedagogik texnologiyasi, uning mohiyati va tizimi haqida.

Tayanch iboralar: eng qadimgi davrlardagi pedagogik faoliyat borasidagi ijtimoiy qarashlar, Yunon-Rim faylasuflari pedagogik qarashlari va notiqlik haqidagi g’oyalari, sharq mutafakkirlari Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, A.Navoiy, Kaykovus, A.Avloniy pedagogik mahorat to’g’risida, K.Ushinskiy, Disterverg, A.Komenskiylarning o’qituvchi kasbi haqidagi qarashlari.

Hozirgi o’zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo’lib, ular yuksak va o’ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo’lni bosib o’tishgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanishda ancha takomillashgan mehnat qurollari yasashgach, undan urug’chilik, qabilachilik davrlariga kelib, xo’jalik va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlargacha bo’lgan

tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimgi madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat berardi.

Ajdodlarimizning qadimiy madaniyatiga ta'lim-tarbiyaga oid boy merosi ham kiradi. Zero, hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarining bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar adabiyot va san'at namunalari buning dalilidir.

Tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan ma'lumotlarga qaraganda, eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning «hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lish namunasi» ifodalangan ma'naviy madaniy yodgorliklari, qadimgi grek tarixchisi Gerodotning «Tarix», Strabonning «Geografiya» asarlari, Maxmud Qoshg'ariyning «Devonu-lug'atit turk», Urxun-Yenisey bitiklari va boshqa shu kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar inson shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta rol o'ynaganligidan dalolat beradi. Xususan, tarbiya insonning aqliy va ahloqiy jihatdan tarkib topa boshlashiga ta'sir etgan bo'lsa, insonning shakllana borishi ham, o'z navbatida, insoniyat jamiyatining tarkib topa borishiga yordam bergan. Xullas, insonning o'z-o'zini anglashi va jamiyat taraqqiyoti bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan. Bu tarixiy jarayonni bilish inson tafakkurining qadimgi davrlardan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanishi va shu bilan birga insonning ham tobora shakllanib borganligi haqida to'la tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Ma'lumki, kishilar va kishilik jamiyati vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham inson sifatida takomillashib borgan. Dastlabki diniy e'tiqodlar, oddiy ixtirolarning takomillashib borishi, inson ongining shakllanib borishiga turtki bo'ladi. Bu jarayonning ming-ming yillar davom etib, inson ongi shakllanishining asosi bo'lgan xulq-odob qoidalari tarkib topgan.

Eng qadimgi kishilarning dastlabki oddiy istaklari, orzu-umidlari, xislatlari qadimgi eposlarda, ulardagi afsonaviy obrazlar qiyofasida o'z ifodasini topgan, ruhga sig'inish – onimizm, ajdodlar ruhiga sig'inish – totemizm, sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar aks etgan afsonalar, rivoyatlarda eng qadimgi avlodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyatlar, afsonalar massagetlar, saklar, xorazmiylar, so'g'dlar, parfiyanlar yashagan davrlarga borib taqaladi.

Biz yuqorida keltirgan tarixiy, falsafiy, pedagogik adabiyotlarda tadqiqotchilar, umuman, eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda uch asosiy manbaga tayanganligini ko'ramiz:

1. Xalq og'zaki ijodi materiallari.
2. Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.
3. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan oshyolar.

Ma'lumki, o'tmishda kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodga mehnat ko'nikma va malakalarni xosil qilishga yordam bergan.

Pedagoglar, tarixchi pedagoglarning ko'rsatishicha, kishilarning mehnat faoliyati yosh jihatidan uch guruhga bo'lingan:

1. Bolalar va o'smirlar;
2. Hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;
3. Keksalar.

Ibtidoiy jamiyat davrida bola o'zi uddalay oladigan faoliyatga bevosita qo'shilib, u hayot kechirish va mehnat qilishga o'rgangan. O'g'il bolalar erkaklar bilan bajariladigan ov qilish, qurol, yasash kabi ishlarni bajarsa, qizlar ayollar mehnati bilan tanishar edi. Bola ma'lum tayyorgarlikdan so'ng sinovlardan o'tib, keyin amaliy faoliyatda ishtirok eta boshlaydi.

Urug'chilik jamoasi bosqichida bolalar mehnati, kasb-hunarga intilish faollashib bordi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin tarbiya tizimiga harbiy vatanparvarlik tarbiyasining boshlang'ich turlari kirib kela boshlaydi.

Jamiyat taraqqiyoti bilan birga bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarining oldini olish, odamlarni davolash usullariga oid bilimlar berish ishlari avj oldi. Natijada maktablarga va yozuvga ehtiyoj sezila boshlaydi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib kelgan harf bilan yozish usuli paydo bo'ladi va tez tarqala boshlaydi.

Tadqiqotchilar eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalarida oromiy yozuvi, Aleksandr Makedonskiy iste'losidan so'ng esa Yunon yozuvi va shu bilan birga forsiy mixxat ham ma'lum vaqtlarda qo'llanib kelinganini ta'kidlaydilar. O'sha davrda Xorazm, So'g'd, Kushon, Rum (Urxun-Yenisey), Uyg'ur va boshqa yozuvlar paydo bo'lgan va bu yuksalish ta'lim – tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki, inson ibtidoiy jamoa bo'lib yashash tarzini asta-sekin rivojlantirib borib, jahon madaniyatida katta kashfiyotlar yaratdi.

Chunonchi, Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda xisoblash o'nlik sistemasining paydo bo'lishi, Mesopatamiyada Yer kurrasini graduslarga sutkani soat, daqiqa va soniyalarga bo'lishning joriy etilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni bog'lovchi karvon yo'lining vujudga kelishi, keyin Markaziy Osiyo orqali Xitoydan O'rta dengizga «Buyuk ipak yo'li»ning ochilishi kabi muhim voqyealar madaniyatning taraqqiy etishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi.

Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida biz yuqorida sanab o'tgan, Yunon va Oromiy alifbosi asosida Xorazm, So'g'd, Baqtriya yozuvlari shakllangan.

Eramizdan oldin taxminan 484 (480)-431 (425) yillarda yashagan Yunon tarixchisi Geradotning «Tarix» kitobida qadimgi forslar, saklar va massagetlarning ta'lim-tarbiyaviy qarashlariga oid muhim ma'lumotlar berilgan:

Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir, - deydi olim, - shunga ko'ra ular ko'proq o'g'illarga ega bo'lishdan faxrlanishgan. Podshoh ham kimning o'g'li ko'p bo'lsa, unga har yili sovg'a-salomlar yuborgan. Bundan tashqari, bolalarning yoshiga ham e'tibor berishgan. O'g'il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish, to'g'rilikka o'rgatishgan. Bolani besh yoshgacha otasiga ko'rsatmaganlar, u ayollar tarbiyasida bo'lgan mabodo o'g'il vafot etsa, otasining qayg'urmasligi uchun shunday qilganlar.

O'g'il hech qachon ota-onasini behurmat qilmagan. Ular ota-onaga hurmatsizlikni nikohsiz tug'ilgan yoki tashlandiq bolalardangina kutish mumkin, deb hisoblaganlar.

Undan tashqari, Geradot forslar uchun yolg'onchilik va qarzдор bo'lish sharmandalik hisoblangan, deydi... yana ular daryo suviga tupurmaganlar, hatto qo'l yuvmaganlar. Ular daryolarni muqaddas sanaganlar.

Geradotning bu ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bizning ajdodlarimiz farzandlarini jasoratli, o'z vatanining haqiqiy himoyachisi, kuchli va botir etib tarbiyalashga katta e'tibor berganlar. Erkaklargina emas, hatto ayollar ham jasorat ko'rsatgani Yunon faylasuflari tomonidan yozib qoldirilgan. Masalan, Plutarx fors ayollari haqida gapirib, shunday voqyeani keltiradi: Podshox Kir forslarni shox Astiyak boshliq midiyaliklarga qarshi kurashga otlantirganda, ular jangda mag'lub bo'ladilar. Fors jangchilari shaharga qarab qocha boshlaydilar. Dushman ularni quvib shaharga bostirib kirishga yaqin qolganda ularga qarshi darvozadan ayollar chiqib keladilar va shunday xitob qiladilar: «Ey

noinsof bandalar, qayoqqa qochmoqchisizlar? Endi siz dunyoga kelgan joyingizga qaytib yashirina olmaysiz-ku!» Forslar ayollarning bu xayqirig'idan ta'sirlanib, qaytib jangga tashlanadilar va dushmanni orqaga chekinishga majbur etadilar.

Bu voqyeaga xotira sifatida Kir shunday qonun ta'sis etadi: bu shaharga agar qaysi shoh qadam qo'ysa, har bir ayolga bittadan oltin sovg'a qilsin...

Yana shu Plutarxning yozishicha, Aleksandr yerli xalqlarga yaqinlashish maqsadida makedoniyaliklar bilan mahalliy aholi urf-odatlarini aralashtirishga harakat qilgan. Shu maqsadda u o'ttiz ming bolani ajratib olib, Yunon tili va harbiy san'atini o'rgatishga murabbiylar tayinlashga buyruq bergan.

Keyinchalik Yunon alifbosining bu yurtda qabul qilinishi, o'sha davrda ko'plab maktablar ochilgani hamda unda yerli aholi farzandlari ham o'qitilganidan dalolat beradi. Yoki So'g'd yozma yodgorliklari orasida «Eski xatlar» nomi bilan yuritiladigan va V.B.Xaynning tomonidan aniqlangan qimmatli manbalar bor. Bu xatlar eramizning boshlaridagi so'g'd yozuvi haqida ma'lumot beradi. «Eski xatlar» Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog'ida yashagan so'g'dlik tijorat savdo ahlining Samarqandga – o'z ona yurtiga yozgan shaxsiy xatlaridir.

Imperator Yan Di (615-617)ning elchisi Vey Szi hisobotlarida ham Samarqandda ta'lim-tarbiya haqida ma'lumotlar mavjud. «Aholisi (Samarqandning demoqchi) - mohir savdogarlardir. O'g'il bola besh yoshga to'lar ekan, unga savdo o'rgata boshlaydilar; o'qishni o'rganishi bilan savdo ishlariga o'rgata boshlaydilar». Boshqa bir Xitoy tarixchisi Syuan-Szin esa Samarqand aholisining ahloqiy va hulq-odob qoidalariga rioya etishdan boshqalarga o'rnak bo'lganligini aytib o'tgan. Bu ma'lumotlar qadimda bolalar o'qitiladigan savdo maktablari bo'lganligi va maktablardan tashqari bolalar maxsus murabbiylar tomonidan harbiy-jismoniy mashqlarga va hunarga o'rgatilganligi, ta'limdan maqsad bolalarni hayotga tayyorlash ekanligi haqida ma'lumot beradi.

Shuning bilan birga eng qadimgi davrlarda ta'lim tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz xalq og'zaki ijodi namunalari-afsonalar, qaxramonlik eposlari, qo'shiqlari, maqol va iboralarda ham ko'ramiz. Chunki xalq donishmandligining ko'zgusi bo'lgan xalq og'zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo'lgan tarbiya tajribalari umumlashgandir.

Ayniqsa, ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlar, odatlari, munosabatlari, xalq og'zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan

sanalagan afsonalarda ifodalangan. Afsonalar qaxramonlari yaxshilik uchun yomonlik bilan, nur uchun zulmat bilan kurash olib boradilar, yaxshilik va baxt saodat o'lkalarini yaratadilar. Ular eng qadimgi yodgorliklar «Avesto», Firdavsiyning «Shohnoma» asari orqali bizgacha yetib kelgan namunalardir.

Miflar asosida yaratilgan afsonalar qaxramonlik eposlari uchun zamin tayyorladi. Bu qaxramonlik eposlarida vatan va erkinlikka bo'lgan muhabbat, o'z yurti va jonajon qabilasi uchun jonini fido etish, shon-sharaf, or-nomus uchun kurash tuyg'ulari ifodalanadi.

Bizgacha yetib kelgan epik rivoyatlarida ajdodlarimizning vatanparvarlik kurashi o'z ifodasini topgan. Vatanni, xalqni sevish, or-nomus va do'stlariga, auditoriyadoshlariga sadoqat kabi insoniy tuyg'ular, burch hissi vatanni va xalqi uchun o'z jonini qurbon etish, har qanday mashaqqatlarga bardosh berish – ularning asosiy hislatlaridir.

Jasurlik, kuchlilik, mardlik – qadimiy kishilarda tarkib topishi zarur bo'lgan fazilat sanalgan.

Ayniqsa, tarixiy shaxslar bilan bog'liq rivoyatlar uning dalilidir. Chunki ularda muayyan shaxs faoliyati, donishmandligi, qaxramonliklari, tarixiy shaxs ega bo'lgan axloqiy fazilatlar: nazokat, aql-idrok, vafo va muxabbat, sadoqat, adolat, odamiylik kabilar ulug'langan.

Eposlarda Xotin-qizlarning fidoyiligi, jasorati, aql-idroki erkaklar bilan teng sharoitda faoliyat ko'rsatganliklari ayniqsa yorqin ifodalangan.

Tarixdan ma'lumki dastlab Amudaryo asosiy tarmog'i Uzbey orqali Kasbiy dengiziga quyilgan. Uning o'ng qirg'og'idagi yerlar Turon, chap qirg'og'idagi yerlar esa Eron deb yuritilgan. Eramizdan oldin ahamoniylar, saklar va massaget qabilalariga ketma-ket hujum qilib turgan. Ana shu tarixiy voqyealar sak va massagetlarning eposlarida o'z ifodasini topgan.

Eron shoxi Kir ko'chmanchi sak, massaget qabilalariga qarshi mag'lubiyatga uchraydi va 529 yilda halok bo'ladi. Tarixchilar sak va massagetlar Kir va uning qo'shinlarini avval o'z xududlarining ancha ichkarisiga bostirib kirishiga imkon berib, keyin uning qo'shinining katta qismini qirib tashlaganliklari haqida ma'lumot beradi.

Poliennning «Harbiy hiylalar» asarida shunday rivoyat keltiriladi:

Saklarga qarshi Doro bosqinchilik yurishini boshlaydi. Qabila boshliqlari Saksfard, Omard, To'marislardushmanga qarshi chora ko'rish yuzasidan maslahatlashib o'tirganda yilqichi Shiroq kirib keladi va Eron qo'shinini yo'q qilish rejasini bayon qiladi; u o'z jonidan kechib, o'z rejasini amalga oshirishi mumkin edi. Shuning uchun u saklar boshliqlaridan u halok bo'lgandan so'ng, uning bolalariga g'amxo'rlik

qilishni so'raydi. Ular rozi bo'lgach yonidagi tig'ini olib, o'zining quloq burnini kesadi, badanlarini yaralaydi. So'ng Doro qoshiga borib, o'zini saklardan jabr ko'rgan qilib ko'rsatadi va saklardan o'ch olish uchun ularga yordam berishga, Doro qo'shinini faqat o'zi biladigan so'qmoq yo'l bilan saklar qarorgohiga boshlab borishga eng muqaddas o't va suv nomidan qasamyod qiladi. Doro uning qasamyodiga ishonadi. Shiroq qo'shinni boshlab ketadi. Yetti kun o'tganidan keyin Doro qo'shini oziq-ovqatsiz, suvsiz qolib, cho'lga qaytishga, na oldinga yurishga majoli qolmagan edi. Shoh yo'l boshlovchini ushlashga buyuradi. Shiroq esa qah-qah otib kuladi va, - Men sizlarni ochlik va tashnalikda qoldirib, g'alabaga erishdim, o'z hamyurtlarimni boshidan kulfatni daf etishga muvaffaq bo'ldim, - deydi. Shiroq halok bo'ladi. Lekin o'z qabilasini bosqinchilar hujumidan saqlab qoladi. Tasodifan yoqqan yomg'ir tufayligina shoh lashkarining bir qismi jon saqlab qoladi va orqaga chekinadi.

Bu rivoyatdagi Shiroq vatanparvarlik va qahramonlik, o'z yurtini benihoya sevuvchi timsoli sifatida ko'z oldimizda gavdalanadi.

Gerodotning «Tarix» kitobida keltirilgan massagetlar hukmdori To'maris va Eron shohi Kir haqidagi rivoyatlar ham o'ziga xosdir.

Demak, xalqimizning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari, xulq-atvoriga oid xislatlari bu kabi rivoyatlarda, eng qadimgi epik yodgorliklarda, mif va afsonalar, «Avesto», «Shohnoma» kabi asarlarda saqlanib, bizgacha yetib kelgan.

Qadimgi ajdodlarimiz insonda juda qadrlaydigan xislatlar jasurlik, adolat, sadoqat, insoniylik bo'lgan. Bu xislatlar o'z-o'zidan shakllanmagan. Tabiat va jamiyatdagi o'zgarishlar, ibtidoiy urug'chilik-qabilachilik turmush tarzi buni taqozo etgan. Ikki katta kuch-yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi ayovsiz kurash insondagi bu xislatlarning bevosita shakllanishiga turtki bo'lgan.

Buni biz eng qadimgi kishilarning qo'shiq va lirik she'rlarida ham ko'ramiz. Bu qo'shiq va lirik she'rlar XI asrda yashagan ulug' olim Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari orqali bizgacha yetib kelgan.

Eramizdan oldingi minginchi yillarning o'rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mazmunidagi juda ko'p afsonalar, rivoyatlar aytilgan bo'lib, ular zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"ga kiritilgan.

"Avesto"ning o'zi kim tomonidan yaratilgani haqida turli taxminlar mavjud. Jumladan, sharqshunos olim Ye.E.Bertelsning fikricha, 1278 yilda Rayd-Zardusht ibn Bahrom ibn Pajdu degan kishi tomonidan yozilgan

“Zardushtnoma” dostonida Avesto va Zendani Zardusht dunyoga keltirilganligi, uning tug’ilgani va keyingi hayoti haqida kitob ekanligi bayon etiladi.

Quyida biz buyuk sharq mutafakkirlarining pedagogik mahoratga doir ayrim fikrlarni keltiramiz.

Buyuk mutafakkir Al-Xorazmiy «Al-jabr val muqobala» nomli asarida pedagoglar faoliyatiga baho berib quyidagilarni yozgan edi: ulardan biri o’zidan avvalgililar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o’zib ketadi va o’zidan avvalgililarning asarlarini sharhlaydi, tabiat sirlarini ochadi, yo’lini yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganini to’playdigan odam bo’lib, u o’zidan avvalgililar haqida fikrda bo’ladi, takabburlik qilmaydi va o’zi qilgan ishdan mag’rurlanmaydi”. Bu bilan olim pedagogning qiyin muammolarini oson qilib tushuntira olish, ijodkorlik kabi mahoratlarni qo’llab-quvvatlaydi.

Abu Nasr Forobiy o’zining «Baxt saodatga erishuv» nomli asarida ta’lim-tarbiya berish usulini ikki turga bo’ladi;

Rag’batlantirish va jazolash (majbur qilish). U mazkur usullarni izohlar ekan, o’qituvchining pedagogik mahoratiga to’xtalib o’tadi; «Bolalar ustida turgan odam muallim bo’lib, u tarbiya berishda turli tarbiya usullaridan foydalaniladi. Mana shundan ma’lum bo’ldiki, hukumat va muallim har ikkovi bip yo’lda, bolalar yoki xalqqa tarbiya beruvchilar ustoz va muallimlardir. Ulardan biri bolalarga mehribonlik va yaxshi so’zlar bilan tarbiya bersa, ikkinchisi majburiy ravishda tarbiyalaydi». Uningcha pedagoglik kasbi bilan o’zida 12 tug’ma xislatni mujassamlashtirgan kishilar shug’ullanishi lozim.

1. Barcha organlari mukammal taraqqiy etgan;
2. Barcha masalani tez va to’g’ri tushuna oladigan;
3. Xotirasi kuchli bo’lgan;
4. Zehni o’tkir bo’lgan;
5. Nutqi ravon bo’lgan;
6. Bilish va o’qishga muhabbati kuchli bo’lgan;
7. Ko’zi to’q, pokiza bo’lgan;
8. Haqiqatparvar bo’lgan;
9. G’urur va vijdonli bo’lgan;
10. Pulni sevmaydigan;
11. Adolatli;
12. Qat’iyatli, qo’rqmas va jasur kishilar;

shu bilan birga u «Ta'lim-tarbiya ahillari ham o'z bilimlari darajasiga qarab» bir-biridan farq qilishlari, ortiq-kam bo'lishlari, ba'zi birlarida kashf, ixtiro quvvati bo'lmasligi, ba'zilar esa bu quvvatning kamroq bo'lishini ta'kidlaydi. Forobiy shogirdga nisbatan o'ta qattiq yoki o'ta yumshoq munosabatda bo'lishining zararli ekanligini ham ta'kidlab o'tadi. Buyuk mutafakkir A.R.Beruniy ta'lim va tarbiyaning tabiatga mosligi ta'lim-tarbiyada mo'tadillik prinsiplarini asoslagan buyuk pedagogdir. Beruniy insonni tabiatning bir qismi deb biladi. Tabiatni va jamiyat ilmini o'rganishda «O'zini tekshirib ko'rmaguncha ishonmayman degan» shiorga amal qiladi. U mohir pedagog sifatida pedagogik mahorat masalasida o'zining qator tavsiyalarini ishlab chiqadi. «O'qituvchini hamma narsaga o'rgatish» san'ati, tabiatga moslik, bolalarning shaxsiy xususiyatini hisobga olish shular jumlasidandir. Beruniy: «Maqsad vaqtni cho'zish emas, balki talabani zeriktirmaslik. Chunki doimo bir xil narsaga qarayverish malollik va sabrsizlikka olib keladi. Talaba fandan fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi. Birini ko'rib ulgurmay boshqasi boshlanadi va talaba «Har bir yangi narsada o'ziga yarasha lazzat bor» - deyilganidek, ularni ko'rishga qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi. Bir xil narsa charchatadi. Xotiraga malol keladi.», deb yozgan edi.

Beruniy o'qish jarayonida quruq yodlashni qoralaydi. U «Tushunish yodlashdan afzaldir»... «Kuzatishning ko'pligi narsalarni eslab qolish qobiliyatini yaratadi», deb o'qitiladi. U o'zining «Osor al-boqiya» asarida «butun kuchimni yig'ib bor imkoniyatni ishga solib, goh eshitish, goh ko'rish va qiyos qilish orqali bilimim yetganicha u narsani bayon etishga bog'ladim», deb yozgan ekan. Har bir pedagogning ham ana shunday sifatlarga ega bo'lishini orzu qiladi.

Buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sino o'zining «Tadbiri manzil», «Tib qonunlari» kabi asarlarida pedagogik mahoratga doir o'z qarashlarini yozib qoldirgan. Masalan, u «Tadbiri manzil» asarida bolaga ta'lim berishni o'qituvchining pokiza, adolatli, farosatli, sog'lom, notiq va o'z kasbining ustasi bo'lishligini ta'kidlaydi. «Tib qonunlari» asarida esa o'qituvchining nutq gigiyenasiga doir masalalarni bergan. «Uzoq muddat davomida qattiq tovush bilan baqirish juda xavflidir. Chunki baqirish havoni ko'p miqdorda tashqariga chiqarishni talab qiladi (bularning har ikkisi ham xavflidir)». «Ovozni yo'qotmaslik, nafas olish organini ishdan chiqarmaslik uchun, avvalo o'qishni past ovoz bilan, keyinchalik asta-sekin kuchaytirish lozim, lekin kuchli ovoz bilan o'qish uzoq vaqt davom etmasli kerak». (316-bet)

Yu.X.Hojib «Qutadg'u bilig» asarida o'g'il-qizga ta'lim-tarbiya beruvchining shaxsi haqida quyidagilarni yozadi:

- murabbiyni yaxshi kishilardan olgin;
- o'g'il-qiz pok o'sadi (noma'qul ishlardan) farq turadi;
- o'g'il-qizga bilim va odob o'rgat;
- ikki olam mulki, uning manfaati yetarli bo'ladi...
- o'g'ilga barcha san'at hunarini tugal o'rgat;
- bu san'at hunarlar bilan u mol-dunyo yig'averadi. (163-bet)

Burxoniddin Zarnudjiy (1150) «Talabaga ta'lim yo'lida qo'llanma» asarida bilimlarni tez va puxta o'zlashtirish usullarini ishlab chiqdi, uningcha: «O'rgatuvchilar hammasiga barcha fanlar orasidan eng muhimlarini tanlash vazifasi turadi,... bilimlarga bo'lgan qiziqish shuni talab etadiki, u o'qituvchiga va o'rganayotgan faniga kitobiga nisbatan to'la qanoatli bo'lsa, toki muvaffaqiyatsizligini o'zidan yiroqlashtirish, bilimning maxsus bo'limiga nisbatan ham shunday ish tutmoq kerak».

Bilimlarni chuqur o'zlashtirishning olti sharti mavjud:

- aql-farosat;
- kuchli istak;
- chidam;
- oziq-ovqat;
- o'qituvchi ta'limi va bilim olishi uchun yetarli vaqt;
- mashg'ulotlar davomida talabalar muallimdan «bir o'q-yoy» masofada o'tirishsin, shunda talabaning o'z o'qituvchisiga hurmati namoyon bo'ladi... O'qib o'rganish uchun eng yaxshi vaqt – yoshlik davri, erta tong va qosh qoraygan payt. Bilim oluvchi ana shu vaqtni samarali tashkil etishga odatlantirilsin, bordi-yu unga bir fan zerikarli bo'lsa, boshqasi bilan mashg'ul bo'lsin.

Eramizdan avvalgi V asr boshlarida Yunonistonda shakllana boshlagan notqlik san'ati o'sha davrdagi maktablarni tezda rivojlanib ketishiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Davlat ishlarini boshqarishda, maktabda notqlik mahoratiga ega bo'lgan kishilargina faoliyat ko'rsatganlar. Masalan o'qituvchi (notiq) auditoriya bilan mustahkam aloqada bo'lganida, uning nutqi o'quvchilarning, halqning maqsadlarini ifoda etgandagina muvaffaqiyatlarga erisha oladi. Shuningdek, notqlik nutqi subyektiv fazilatlarini bilangina emas, balki nutq so'zlanayotgan obyektiv shart sharoitlar, bilan ham belgilanadi. Madaniy saviya, mavzuni chuqur bilish va yetarlicha nutq so'zlash malakalari ham notiqning (o'qituvchining) muvaffaqiyatga erishuvini ta'minlaydigan omildir.

Namunali notiq (o'qituvchi) nutqi deyilganda ko'p sonli tinglovchilarga qaratilib, til vositalaridan cifatli va keng qo'llash hamda ovoz balandligini aniq bir zaylda saqlashga, shuningdek maxsus sintaktik qurilishi kabilarni ta'minlashga qaratilgan nutq tushuniladi.

Mashhur olim Aflotunning shogirdi bo'lgan Aristotel chiroyli so'zlash, notiqlik maktablarini ochilishida bosh-qosh bo'lgan notiqlardan biridir. Bu maktablarda so'z san'ati ustalari yetishib chiqadi. Aristotel ularga atab qo'llanmalar yozadi. Shunday asrlardan biri Aristotelning «Ritorika» asaridir.

«Ritorika» uch kitobdan iborat bo'lib uning birinchi va ikkinchi kitoblari asosan, chiroyli so'zlash, ishontirish metodlari haqidagi fikr va mulohazalardan iborat bo'lsa, uchinchi kitobida nutq madaniyatiga katta ahamiyat beriladi. Olimning fikricha, notiq (o'qituvchi) tilidagi turli «qorishmalar», ya'ni so'zlarning noto'g'ri va noo'rin talaffuz qilinishi, jumlaning mantiqan har xil tuzilishi so'zlovchining (o'qituvchining) katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asl fikrini ifoda etishga qaratilishi ravon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda bo'lishini talab qiladi. U so'zlovchining hissiyot bilan so'zlashi mulohaza yuritayotgan fikrning tinglovchi (talaba) qalbiga tez yetishida muhim omil bo'lishini alohida uqtiradi. Bundan tashqari, Aristotel notiqning (o'qituvchining) hazil-mutoyiba so'zlar bilan lirik chekinishga qarab talabalarni hayajonlantira bilishi zarurligini, shuningdek, ko'rgazmali qurollardan foydalansa, har xil epitet, chog'ishtirish va metaforalarni qo'llasa, nutqning ta'sirchanligi yanada oshishini, ammo keltirilgan misollar ko'payib ketib, talabaning zeriktirib qo'ymasligi kerakligini ham ta'kidlaydi.

Umrini ona Vatanining gullab yashnashiga bag'ishlagan davlat arbobi va mashhur notiq Demosfen faoliyatida biz uchun pedagogik mahoratning e'tiborli tomoni shundaki, u hych qachon tayyorgarliksiz nutq so'zlamas, oldindan o'ziga matn yozib olardi, natijada uning notiq har bir so'zi puxta va jozibali, tinglovchini o'ziga jalb etadigan bo'lar edi. Eramizdan avvalgi 103- 43 yillarda Rimda yashagan Siseron yunon murabbiylari qo'lida tahsil oladi. Notiqlikning sir asrorlarini mukammal o'rganib, mashhur notiq bo'lib yetishadi. Biz uning notiqlik faoliyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, shuni alohida ta'kidlashimiz kerakki, u notiqning turli mimika va harakatlari bilan so'zlayotganini ko'rib, notiq bo'lish uchun aktyorlikdan ham xabardor bo'lish kerak ekan degan fikrlari biz pedagoglar uchun ham xosligini aytib aytmoqchimiz. Uning aytishicha kimki jo'n narsalar haqida oddiygina, kundalik voqyealar haqida o'rta

darajada, ulug' hodisalar haqida zavq- shavq bilan gapirsa, shu odam so'z san'atining chinakam ustasi bo'lishini aytib o'tadi.

Savol va topshiriqlar.

1. Eng qadimgi davrlarda o'qituvchi (murabbiy), shogird va ularning faoliyati borasidagi ijtimoiy qarashlar haqida nimalarni bilasiz.
2. Sharq mutafakkirlarining ijodiy meroslarida mudarrislarni tanlash, ularning mahorati, muloqot va muomala madaniyati xaqida nimalar deyilgan?
3. Yunon-Rim faylasuflari asarlarida pedagoglar va ularning notiqlik san'ati to'g'risidagi qarashlarini sharhlang.
4. A.Komenskiyning pedagogik mahorat faniga qo'shgan hissasi.

3 – m a ‘ r u z a : O'qituvchining kommunikativ qobiliyati.

Reja:

1. Muloqot orqali ta'sir etish. Muloqotga kirishish. Aloqa o'rnatish (kommunikasiya) tushunchasi, uning mohiyati, pedagogik ta'sir etish usullari.

2. O'qituvchi tomonidan muloqotga kirishish jarayonida qo'llanadigan muomala uslublari. O'qituvchining kommunikativ ko'nikmasi: «yuzni o'qish san'ati», o'zgarlar holatini tushuna olish, nutq vositasi hamda so'zsiz holatda inson ruhiyatini tushuna olish.
3. Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari: ishontirish va ma'qullash.
4. O'qituvchining pedagogik muloqotga kirishishida uchraydigan pedagogik nizo va kamchiliklar hamda ularning oldini olish yo'llari.

Tayanch iboralar: pedagogik muloqot – o'qituvchining dars va darsdan tashqari jarayonda talabalar bilan muloqoti, kommunikativ hujum – talabaga yoki talabalar jamoasiga tez ta'sir etish vositasi, pedagogik ta'sir etish usullari, o'qituvchining kommunikativ ko'nikmasi, pedagogik ta'sir ko'rsatish usullari (ishontirish va ma'qullash).

Pedagogika o'z usullarini yo'q joydan yaratmaydi. U hayotdan kishilar xulq-atvorining real omillarini, bolalar hayotini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish vazifalariga javob beradiganlarni tanlab oladi, ulardan tarbiyaviy ishda muloqot orqali ta'sir ko'rsatish usullari sifatida foydalaniladi. Muloqot orqali ta'sir etish bolalarning ijtimoiy foydali faoliyatining pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishga xizmat qiladigan vositalar tizimidan iborat. Bu vazifalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, bolalarning xulq-atvorini rag'batlantiradi, qiyin va murakkab vazifalarni quvonch, ijodiy zavq-shavq manbaiga har bir talabaning shaxsiy muddaosiga aylantiradi.

Muloqot – pedagogik faoliyatning muhim kasbiy quroli bo'lib, olimlar A.A.Kobolev, H.B.Kuzanina, U.A.Kan-Kalik, A.A.Montyev, A.N. Mudrik, A.U.Sherbakovlar muomalaning o'qituvchi faoliyatidagi muhim rol o'ynashini isbotlashgan.

Pedagogik muloqot – bu o'qituvchining talaba(talaba)lar bilan dars va darsdan tashqari paytdagi qulay psixologik xolat yaratish maqsadida olib boradigan kasbiy mahorati.

Pedagogik muomala ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida quyidagi funksiyalarga ega: shaxsni anglash, axborot almashuv, faoliyatni tashkil etish, rol almashtirish, hamdardlik, o'z qadrini bilish, ishtirokchilarni almashtirish, kechinmalar hosil qilish, o'zida ishonchni shakllantirish va h.k.

Ahborotlarning almashinish funksiyasi materiallarning va ma'naviy sifatlarini almashtirish ta'lim-tarbiyaviy jarayonni rivojlantirish, ichki ijobiy o'zgarishlarni hosil qilish hamkorlikda bilishga oid qidiruv hamda ongli fikrlashga zarur sharoit yaratadi.

Pedagogik muomala tuzilishi – 1) pedagog tomonidan guruh bilan bo'ladigan muomalani modellashtirishni «Prognostik bosqich». 2) dastlabki o'zaro faoliyatga kirishuvchidanoq bevosita muomalaga kirishuv (kommunikativlik hukm). 3) pedagogik jarayonda muomalani boshqaruv. 4) kelajakdagi faoliyatni inobatga olgan holda qo'llanilgan muomala sistemasi va modellashtirishni tashkil qilish.

Noto'g'ri pedagogik muomala talabalar qo'rquvini, ishonchsizligini diqqati xotirasini bo'shashtiradi, bilish qobiliyatini pasaytiradi, mustaqil fikrlashni susaytiradi va salbiy xulq-atvorni shakllantiradi. Natijada talabada o'qituvchi va predmetga nisbatan munosabat shakllanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi va talabalar hamkorligidagi uning samaradorligini ta'minlaydi. A.S.Makarenko o'qituvchi va talaba(talaba)larning munosabatlarida asosiy narsa talabchanlik va hurmat bo'lishi kerakligini alohida ta'kidlagan. Suxomlinskiy quyidagi mahoratni o'qituvchi «maktab partalaridan aytilgan har bir so'z o'yinlaridan donishmanddono, maqsadga yo'naltirilgan, to'la ma'noli bo'lmog'i kerak».

2. O'qituvchi muomalasining usullari.

Muloqotni 2 qismga bo'lish mumkin: ya'ni muomala va hamkorlikdagi harakatdan tashkil topadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar doimo talabalar bilan emotsional – turg'un munosabatlarda bo'lganlari o'qishda, xulq-atvorida nuqsonlarni osoyishtalik bilan teng va ishonch asosida hal etadi.

Talabalar bilan qo'pol muomalada bo'lgan o'qituvchilar esa talabalar ishonchini yo'qotadi. Tilyog'lamalik, o'zini ko'rsatish, ayditoriyadada masxaratomuz qiliqlarni shakllantirishga sharoit yaratadi. Bular o'quv-tarbiyaviy jarayonga ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotchilar o'qituvchining gurux jamoasi bilan munosabatlarida 3 ta uslub mavjudligini ta'kidlaydi: 1. barqaror ijobiy (turg'un); 2. faolsiz – ijobiy; 3. barqaror (turg'un bo'lmagan) uslub. O'qituvchilarning talabalar bilan bo'ladigan usullarini A.A.Leontyev xulosalab, beqaror o'ta salbiy uslubda bo'lganligi o'zlariga salbiy munosabatni yuzaga keltirishni ta'kidlaydi. Bunday o'qituvchi ta'lim tizimiga va jamiyatga ziyon keltiradi.

Muomalada o'qituvchilarning ish usullari 3 xil bo'ladi:

So'zsiz bo'ysunishga asoslangan uslub;

Demokratik uslub;

Ko'ngilchanlik uslubi.

V.A.Kan-Kalik aloqa uslublarini tubandagilarga ajratib ko'rsatadi:
hamkorlikdagi ijodiy faoliyat asosidagi uslubi;

o'zlikni hush ko'rish asosida aloqa uslub;
masofa asosida aloqa o'rnatish uslubi;
do'qlash, qo'rqitish asosida aloqa o'rnatish usuli;
hazil yoki o'yin asosida aloqa o'rnatish usuli.

Sh.A.Amanashvili do'stlik asosida aloqa usuli haqida shunday g'oyani ifodalaydi («Agar bola bizdan uzoqlashsa, qanday qilib uni tarbiyalaymiz?»). «Faqat ma'naviyat birlik – bundan boshqa hech narsa bu birlikni buzishi mumkin emas». «Baqirish – insoniy munosabatlar madaniyati yo'qligini yaqqol ko'rinib turgan belgisidir. O'qituvchining baqirishi bolani dovdiratib garang qilib qo'yadi» - degan edi Suxomlinskiy.

O'zaro hamkorlikda pedagogik ta'sir ko'rsatishning usullaridan biri ishontirishdir. Ishontirish – shaxsning bilimlar tizimiga, dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, hatti-harakatiga ta'sir eta olish va uni qisman o'zgartirish tushuniladi. Ishontirish haqiqiy va soxta turlarga bo'linadi. haqiqiy ishonch, e'tikod shaxsning hayot tarziga, uning ruhiy qiyofasiga, iroda va vijdoniga ta'sir etgani uchun ham inson uz ishonchini, e'tiqodini himoya qilib, ba'zan o'limga ham tayyor bo'ladi. Masalan: tarixdan bilamizki, xalq qahramoni oddiy cho'pon Shiroq, o'z elini bosqinchilardan saqlab qolish uchun jonini fido qilgan.

Soxta ishonch esa o'zi yashayotgan muhitdan atrofdagi kishilarning ta'sirida to'plangan salbiy xulq-atvor, tajribalar natijasida shakllanadi. Soxta ishonch va e'tiqod talabaning atrofidagi shaxslarning noto'g'ri, nopok hayoti natijasida quyidagi shakllardagi soxta ishonch paydo bo'ladi: halol mehnat bilan yashash ma'lumi qiyin kechadi. Shu bois ma'lum toifa shaxslar turli xil nopok yo'llar bilan turmush kechirishga harakat qiladilar.

Ishonch va ishontirish 3 ta tarkibiy qismdan iborat bo'lib, bular talabaning bilimlari, his-tuygusi va xulq-atvorida namoyon bo'ladi:

1. Bilimlar. Talabaning ota-onasidan, tarbiyachi va pedagoglar, badiiy adabiyotlar va boshqa manbalardan odob-axloq, hatti-harakat, xulq-atvor haqida bilimlar to'plamidan iborat.

Talabalarga Sharq mutafakkirlari Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy haqida, xalqimizning ozodligi uchun kurashgan qahramonlarimizning ijobiy xislatlari haqida hikoya o'qib berishning ta'siri katta.

Ishonch, e'tiqod, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, do'stlik, burch, vijdon va boshqa axloqiy tushunchalar haqidagi bilimlarni ma'naviyat va ma'rifat darslarida o'kuvchilarga singdiriladi.

2. His-tuyg'u. Ishonch, ishontirish, e'tiqod haqida bilimlar ishonarli, hayotiy misollar yordamida berilishi bilan birga bu bilimlar o'qituvchi tomonidan his-hayajonli tarzda berilganda talabalarga yaxshi ta'sir etadi.

3. Xulq-atvor. Ishonch va e'tiqod haqidagi bilimlarni hayotda qullash uchun, shu bilimlarni amalda – hayotda (ota-onasi, o'qituvchilari va boshqalarda) ko'rgan bo'lishi kerak. Shunday sharoitda, nazariy bilimlar, talabaning malaka va ko'nikmasiga, shaxsiy sifatlariga aylanadi.

Haqiqiy ishonch va e'tiqodni shakllantirish yo'llari quyidagilar:

1. Talabalar o'zlarini boshqa kishilar bilan taqqoslashga o'rgatiladi. Talabalarni mahalla, tumandagi hurmatli, obro'li kishilar bilan uchrashtirish.

2. Salbiy, soxta ishonch, xulq-atvor, e'tiqod kelajakda qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini ko'rsatish.

3. Talabaning soxta ishonchini mantiqiy fikrlash bilan ma'lum darajagacha davom ettirish. Masalan: agar, bordiyu hyech kim ishlamasa nima bo'ladi? Hyech kim o'qimasa nima bo'ladi? Deb savol beriladi va talabadan bu savolga javob berish talab qilinadi.

4. Talabaning fikrini, e'tiroz va savollarini oxirigacha, diqqat bilan eshitish (uni darhol rad etmaslik), faqat ishonchli dalillar bilan uning fikrini o'zlashtirishga harakat qilish.

5. Talabaga ishonch bildirish. Unga yordam ko'rsatish uchun tayyor ekanligini, xayrxoh ekanligini ko'rsatish.

6. O'qituvchi (tarbiyachi) o'zining jiddiyligi, mardligi, ma'naviy yuksakligi bilan talabalarga o'rnak bo'lishi.

Talabalarni ishontirish va ularning e'tiqodini mustahkamlash uchun quyidagi shartlarga amal qilish talab qilinadi:

1. Talabalarni ishontirish va ularga ta'sir etishda qo'llanilayotgan uslub (hikoya, suhbat va boshqalar) mazmunan va shaklan talabalarning yosh xususiyatlarini etiborga olishi kerak.

2. Talabalar bilan alohida yoki kichik guruhchalarga bo'lib suhbatlashganda talabalarning individual xususiyatlari, hayotga munosabatlarini o'qituvchi bilishi zarur.

3. Suhbat yoki hikoya jarayonida keltirilgan misollarni iloji boricha, real hayotidan olib ko'rsatish.

4. O'qituvchining o'zi talabalarga berayotgan bilim, tushuncha va g'oyalariga ishonish muhimdir. O'zini ishonmagan narsaga boshqani ishontirish qiyindir.

Talabalar bilan tarbiyaviy soatlarda, ularni nimagadir ishontirishi, qandaydir mavzuda munozara o'tkazish uchun talabalarning aynan hozirgi

vaqtidagi kayfiyatini asab va ruhiy holatini yetarli bilishi kerak. Agar bolalar betoqat, hayajonlangan, qo'zg'lagan bo'lsa, ularni yanada ko'proq hayajonlantiradigan mavzuni gapirmagan ma'qulroq. Shuningdek, talabalarni nimagadir ishontirish uchun o'qituvchining so'zi bilan hatti-harakatlari to'g'ri kelishi kerak. O'qituvchi o'kuvchilarni odob-axloqqa, tartib-intizomga chaqirsa-yu, o'zi amal qilmasa, bunday tarbiyadan samara kam bo'ladi. Talabalarda ishonch, e'tiqodni quruq gap bilan shakllantirish qiyin. Auditoriyada har xil suhbatlar, uchrashuvlar, sayohatlar tashkil etish yaxshi samara beradi. Shuni unutmaslik kerakki, harakat bilan, aniq ish bilan mustahkamlanmagan tushuncha va bilimlar oddiy so'zligicha qoladi. Mehnatsevarlik mehnat bilan mustahamlanadi. Insoniy xislatlar: mehmondo'stlik, kamtarlik, jasurlik, botirlik, sadoqat, burch bularning barchasi ijobiy namuna bilan, shu his-tuyg'uni boshidan kechirish bilan shakllanadi.

Pedagogik jarayonda talabalarga psixologik ta'sir etish muammosi bilan psixologlar, tibbiyot xodimlari va boshqa mutaxassisleri faol shug'ullanmoqdalar, chunki ta'lim va tarbiya jarayoning o'zi o'qituvchining talaba ruhiyatiga, ongiga, dunyoqarashiga doimiy ta'siri deb qarasa bo'ladi. Keyingi yillarda zamonaviy psixologiyaning psixoanaliz, gumanistik psixologiya, neyrolingvistik dasturlash, bixevorizm va kognitiv psixologiya kabi yo'nalishlari paydo bo'ldi va bu oqimlarning ba'zi bir metodlari kollejlarga kirib kelmoqda.

Kollejlarda «psixologik xizmat»ning paydo bo'lishi, talabalarning psixologik bilimlarining oshishi natijasida o'qituvchi-o'kuvchi orasidagi o'zaro psixologik ta'sirda ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba orasidagi o'zaro munosabatlarning qanchalik katta ahamiyatga egaligini AQShda psixologi olimlar tomonidan o'tkazilgan bir tajriba misolida ko'rsak bo'ladi. Kollejda talabalarning intellekt darajalari testlar yordamida aniqlab, uning natijalari haqida talabalarga ma'lumot berilar ekan. Psixologlar har bir auditoriyadan bir nechta o'rtacha yoki past o'zlashtiruvchi talabalarning familiyasini «yashirinch» tarzda bildirib, o'qituvchilarga: «Bu talabalar yomonroq o'kiyapti, ammo aslida ular fidoyi talabalar» - deb tushuntiriladi. Psixologlar bir yildan so'ng shu auditoriyalarga kelib test o'tkazganlarida, o'kuvchilarga «iqtidorli» deb bildirilgan talabalar auditoriyadoshlaridan hamma sohada ilg'orlab ketganliklari aniqlangan.

Xo'sh, bu psixologik «hodisa»ning sababi nima? Birinchidan: talabalar olimlarning fikriga asoslanib, bu o'quvchilarga nisbatan o'z munosabatlarini ijobiy tomonga o'zgartirganlar. Ikkinchidan: talabalar

o'zlariga nisbatan o'qituvchining munosabati yaxshi tomonga o'z ustlarida jiddiy ishlaganlar va bu darajaga erishganlar.

Talabalarga dars va darsdan tashqari jarayonda ta'sir etishning juda ko'p turlari mavjud: bular quyidagicha farqlanadi:

1. Ta'sir obyekti va subyektiga qarab;
 - a) bir kishiga yoki ko'pchilikka ta'sir;
 - b) shaxsning o'z-o'ziga ta'sir etish.
 2. Shaxsning faoliyatiga qarab ta'sir etish;
 - a) shaxs uyg'oq vaqtida unga psixologik ta'sir etish;
 - b) tabiiy uyqu vaqtida psixologik ta'sir etish;
- gipnoz uyqusi jarayonida psixologik ta'sir etish.

Zamonaviy didaktika psixologik ta'sirning ba'zi bir turlaridan faol foydalaniladi. Masalana: gipnoz uyqusi davrida o'quvchilarga (talabalarga) chet tilini o'rgatish yoki talabalarda kam bo'lsa ham uchraydigan duduqlanish nuqsonini gipnopediya usullari bilan davolash mumkin.

3. Psixologik ta'sirning oldindan rejalashtirilgan yoki rejalashtirilmagan turlari.

a) oldindan rejalashtirilgan holda talabaga psixologik ta'sir dars yoki darsdan tashqari jarayonda yakka yoki guruh holida o'tkaziladi. Buni suhbat, hikoyava boshqa an'anaviy metodlar bilan birgalikda, psixotrening, autotrening kabi metodlar bilan ham o'tkazish mumkin.

b) oldindan ko'zda tutilmagan rejalashtirilmagan holda talabalarga psixologik ta'sir ko'rsatish.

Bunday ta'sir etish metodlari odatda, tasodifan yuzaga kelgan vaziyatlarda, nizoli holatlarda qo'llaniladi. O'qituvchi shunday vaziyatlardan chiqib ketish uchun oldindan bir nechta psixologik usullarini yaxshi o'zlashtirmagan bo'lishi shart. Zarur vaziyatda ushbu usullarni qo'llaydi. Masalan: nizoli vaziyatdan hazil bilan chiqib ketish, nizolashayotganlarga alohida-alohida «muhim» topshiriq beri.

4. Psixologik-pedagogik ta'sir mazmuniga qarab: ochiq va yopiq tarzda bo'ladi.

a) Ochiq. Bunday shakldagi ta'sir talabaning ma'lum hatti-harakatini yoki xulq-atvorini korrektsiyalashga, to'g'rilashga yo'naltirishgan bo'lib, o'qituvchi o'z fikrini ochiq bayon qiladi. Masalan: «Men bilaman, sen irodasi kuchli yigitsan, ishonamanki, bundan keyin bunday ishni qilmaysan».

b) Yopiq. Psixologik ta'sirda asosiy maqsad pardalangan holda, yoki «Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit» tarzida beriladi. Masalan,

bir tajribali o'qituvch hikoya qiladi; «kollej talabasi K. ismli qizningkeyingi vaqtlarda o'g'il bolalar bilan juda yaqinlashib, hatto sigareta chekayotganligi ma'lum bo'lib qoldi. Qiz juda ham tez xafa bo'ladigan, kek saqlovchi bo'lgani uchun qizlarning hammasi bilan birgalikda, «sigaretning qizi – ayol organizmiga zarari», - «erta jinsiy uyg'onish va uning salbiy oqibatlari» » - degan mavzuda suhbatlar tashkil etdik va gap orasida qizning nomini tilga olmasdan unga psixologik ta'sir etdik. Natijasi, kutganimizdan ham yaxshi bo'lib chiqdi.

O'kuvchilarga psixologik ta'sir etish qadimdan ma'lum bo'lib, bu metodlardan; oilada, mahallada, qadimda tarbiyaviy o'gitlardan madrasalarda unumli foydalanganlar. Auditoriyada va auditoriyadan tashqarida psixologik va pedagogik ta'sirning samarador kechishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi kerak:

1. Berilayotgan axborot (material-matnning)ning ta'sirchanligi.
2. Auditoriyadagi (guruhdagi) psixologik vaziyatning turg'unligi.
3. O'qituvchining o'z kuchiga (hissiy ta'siriga) ishonishi.
4. Talabalarning o'qituvchiga hissiy munosabati (o'qituvchining o'kuvchilar o'rtasidagi xurmati).
5. Psixologik ta'sir jarayonida talabalarning yosh va shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olish.
6. O'qituvchining talabalarga ta'sir etish texnikasining qanchalik egallanganligi.
7. Talabalarga yetarli darajada hissiy ta'sir etish uchun zarur (moslashtirilgan) joy, vaqt va boshqa sharoit, omillarning mavjudligi (shovqin va begona kishilarning yo'qligi, xonada talabalar soni 10-15 tadan oshmaslig va boshqalar).

Shaxsning kamol topishida o'z-o'ziga ta'sir etishning ahamiyati juda katta. o'smir va yoshlar ko'pincha o'zlaridagi yomon odatlarni (chekish va boshqalar), o'z salbiy shaxsiy xususiyatlarini bilgan holda uni tuzatish yo'llarini bilmasdan qiynaladilar yoki irodasi sustlik qiladi. O'qituvchi talabalar orasida o'z-o'ziga ta'sir etishning yaxshi tomonlarini mashhur kishilar hayoti misolida targ'ibot qilishi zarur. jismonan va ruhan kuchsiz, nogiron shaxslarning turli mashqlar yordamida sport, ilmu-fan, ijod va boshqa sohalarda buyuk muvofaqqiyatlarga erishganliklarini hikoya qilib berish talabalarga ijobiy ta'sir etadi. talabalar o'zlaridagi qo'rqqoqlik, o'ta uyatchanlik, ishyoqmaslik, o'ziga ishonchsizlik kabi yomon shaxsiy xususiyatlarini yo'qotishga intiladilar. O'qituvchi va kollej psixologlarining vazifasi ularga yaqindan yordam berishdir.

Ko'pincha, o'z-o'ziga ta'sir etish bilan yaxshi o'qiydigan, tartib-intizomli, odob-axloqli lekin, shaxsidagi ba'zi bir yomon odat va kamchiliklarni tuzatishga intilgan yoshlar jalb qilinadi. Aslida, bunday ishga auditoriyadagi «tarbiyasi og'ir», o'zlashtirishi yomon talabalarni ko'proq jalb etish va ularni o'z-o'ziga ijobiy ta'sir etishga qiziqtirish va o'rganish zarur.

Buning uchun o'qituvchining o'z-o'ziga ta'sir etish metodlari – «Autogen trenirovka» - (auto – «o'ziga» degan ma'noni bildiradi) – o'z-o'ziga ta'sir etish mashqlarining qadimiy ildizlar, qadimiy xind jo'g'ilari (yodlari) tomonidan yaratilgan o'z-o'zini jismonan va ruhan kamol topshirish uchun yaratgan metodlarning AQSh va Yevropada zamonamiz kishilarga moslashtirilgan shaklidir.

O'qituvchi talabalarga autogen mashqni o'rganish uchun o'zi quyidagilarni yaxshi bilishi zarur:

1. Talabalar autogen mashqni o'tkaziladigan joyni tanlashda uning tinchligi, boshqa kishilarning yo'qligiga e'tibor berish.

2. Stul, kreslo yoki yerda qulay o'tirish.

3. Badanni qisib turadigan narsalar bo'lmasligi.

Bu talablar asosan autogen mashqlarni yakka tarzda o'tkazish uchun mo'ljallangan ammo, autogen mashqlarni guruh tarzida ham o'tkazish mumkin. bunday mashqlarni o'tkazishdan maqsad talabalarga autogen mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish malaka va ko'nikmalarini shakllantirishdir.

4. Talabaga psixologik ta'sir etishni boshlash yoki o'z-o'ziga ta'sirning samarador kechishi uchun avvalom bor jismonan va ruhan bo'shashish – ya'ni relaksasiya holatiga – butunlay osoyishtalik holatiga tushishni o'rgatish kerak.

Relaksasiya asosan auditoriyada yuz bergan murakkab pedagogik vaziyatlarda, pedagogik qarovsiz, tarbiyasi og'ir, infantil va psixopatsimon xarakterli bolalar bilan ishlashga to'g'ri kelganda qo'llash yuqori samara beradi.

Chunki, bu bolalarning ko'pchilig betoqat, tinimsiz, urushqoq, bezori bo'lib ularga tinchlanish, osoyishtalik ijobiy ta'sir etadi.

Ammo, shu narsani unutmaslik kerakki, talabalar bilan psixotrening va autotrening mashqlarini o'tkazish uchun o'qituvchi shu metodlarini yaxshi egallagan bo'lishi kerak. Shu auditoriyada aynan shu metodlarini qo'llash mumkinligi haqida psixolog va bolalar shifokoridan rasmiy ruxsat olishi zarur, negaki, bosh miyasi jarohat olgan yoki tutqanoqli talabalar bunday mashqlar o'tkazish jarayonida o'zlarini yomon sezaдилar.

Relaksasiyaning bosh miyaga psixofiziologik ta'sir mexanizmi juda sodda bo'lib, relaksasiya davomida talabaning ongiga tashqi va ichki asab tolalaridan (kanallaridan) kelayotgan ma'lumotlar keskin kamayib, faqat o'qituvchining ovozi – uning talabaga psixologik ta'siri bosh miya tomonidan axborot (yoki ma'lumot) talaba tomonidan to'siqlarsiz qabul qilinadi va uning ta'sir kuchi yuqori bo'ladi.

Yuqorida aytilganlarga qo'shimcha qilib shuni ko'rsatish kerakki, bu mashqlarni o'tkazuvchi shaxs ruhan pok, jismonan sog'lom va shu mashqlarni o'tkazishga rasmiy haq-huquqli bo'lishi shart. Autotrening mashqlarini o'smirlar va yoshlar kechqurun uyquga yotishdan oldin yoki ertalab o'rindan turishdan oldin ishlatish yaxshi samara beradi.

Yakka tarzda yoki guruh bilan talabalarda relaksasiya mashqlarini o'tkazib, so'ng o'z-o'ziga ta'sir etishda o'rgatish mashqlarini boshlasa bo'ladi. Buni taxminan shunday boshlash mumkin:

- ko'zingizni yuming, siz hozir xotirjamsiz va tinchsiz, siz dam olayapsiz (qo'l, oyoq, bel, bo'yin, yuz, kalla muskullari bo'shashtiriladi).

- Siz erkin nafas olayapsiz. Keyin talabalarga, ma'lum maqsadga yo'naltirilgan (masalan, irodani mustahkamlash, kuchli bo'lish, xotira va diqqatni rivojlantirish uchun alohida so'zlar – «formulalar» ishlab chiqiladi). Topshiriq, buyruqlar takrorlanadi. Masalan: ona tili va adabiyot darslarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan «formulaning» namunasi: «Men ona tili va adabiyot darslarini yoqtiraman, chunki bu fanlar juda qiziqarli va menga bu fanlar kelajakda juda ham zarur bo'ladi» va hokazolar aytiladi. Juda muhim va zarur jumlar ikki martadan va undan ortiq takrorlanadi.

Psixologik va pedagogik ta'sir etish o'qituvchi tomonidan doimo o'tkazilishi talabalarni tashabbussiz, sust qo'yishi mumkin. Asosiy maqsad talabalarning o'z-o'zlariga psixologik ta'sir etishni o'rganishdir. Bunga erishish esa har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalashdagi asosiy qadamdir.

Savol va topshiriqlar.

1. Muloqot tushunchasining mohiyati.
2. Muloqotga kirishish jarayonida qo'llaniladigan muomala uslublarini ayting.
3. O'qituvchining kommunikativ qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
4. Ishontirish va ma'qullash o'qituvchining pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini izohlang.
5. O'qituvchining muloqotida uchraydigan pedagogik nizolar va kamchiliklarni oldini olish yo'llarini ko'rsating.

4 – m a ‘ r u z a : O’qituvchi faoliyatida muloqot madaniyati va psixologiyasi.

Reja:

1. «Muloqot» atamasining falsafiy, ijtimoiy, psixologik va pedagogik mohiyati, muloqot birligi.
2. Pedagogik muloqot, uning o’ziga xos xususiyatlari.
3. Pedagogik muloqotning tashkil etish madaniyati. Pedagogik muloqotning tashkil etish bosqichlari va usullari. Pedagogik muloqot modulini ishlab chiqish. O’quv-tarbiya jarayonida pedagogik muloqot jarayonini bosh pedagogik muloqotning tashkil etish.

4. Turli ixtilof, nizo, kelishmovchilik hamda g'arazli raqobatlariga yo'l qo'ymaslik va ularni oldini olish yo'llari. «O'qituvchi-talaba», «o'qituvchi-talabalar jamoasi», «o'qituvchi- rahbariyat», «o'qituvchi va jamoatchilik», «o'qituvchi va talabalarning ota-onalari» kabi tizimi doirasida tashkil etilgan muloqot madaniyati.

Tayanch iboralar: muloqot atamasining falsafiy, ijtimoiy, psixologik va pedagogik mohiyati, Ibn Sinoning o'qituvchi kasbiga bergan bahosi, pedagogik muloqot vazifasi: shaxsni o'rganish, axborotlar almashinish, faoliyatni tashkil etish, rollar almashish, o'zini birovning urniga quyish, V.A.Kankalikning muloqot tuzilishini to'rt bosqichga bo'lishi: modellashtirish, kommunikativ hujum, boshqarish, tahlil etish.

Ba'zi bir o'qituvchilarning darslariga kirsangiz, ular dars davomida talabalarning ogohlantirish, tanbeh berish, urishib berish bilan to'lib toshgan bo'ladi. Ba'zi bir kollejlarda o'qituvchilar va talabalar orasidagi o'zaro janjal va kelishmovchiliklar tinmasdan davom etadi. Bu janjalga kollej rahbariyati, ota-onalar, Ichki Ishlar Xodimlari va boshqa tashkilotlar ham aralashib qoladilar.

Muloqot – o'qituvchining muhim ta'sir etishidagi kasbiy qurolidir.

O'qituvchilik – inson jamiyati tarixi boshlangandan e'tibordan davom etib, shu bilan birga hamma va vaqt jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tiborga loyiq e'zozlab kelingan kasbdir. Bu borada Al Forobiy, Ibn Sino, Nosiriddin Tusiy, Yusuf Xoji Qashqariy va boshqalarning gavhariga teng nasihatlar mavjud. Tadqiqotchilardan A.A. Bodalev, V.A. Kan- Kalik, A.A. Leontev, A.N. Mudriklarning pedagogik muloqot haqidagi xizmatlari katta.

Pedagogik muloqot – bu o'qituvchining talabalar bilan dars va darsdan tashqari jarayonidagi auditoriyada ijobiy, ruhiy iqlim yaratishdir deb ta'kidlaydi A.A. Leontev. («Pedagogicheskoye obshcheniye»).

O'qituvchining noto'g'ri muloqoti talabalarda o'ziga ishonchsizlik, qo'rquv, diqqatning kuchsizlanishi, ish qobiliyatining susayishi kabi har xil nutq buzilishlarini keltirib chiqarishi mumkin. Natijada, o'qituvchiga va u o'tadigan fanga talabalarda yomon munosabat paydo bo'ladi. O'tkazilgan qator tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, «o'qituvchi- talaba» munosabatlari orasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik bor. Agar talabalar o'qituvchini yoqtirmasalar, uni hurmat qilmasalar uning o'tadigan faniga ham qiziqmaydilar. Buning natijasida shu fandan o'zlashtirish ham yuqori bo'lmaydi. Aksincha, bo'lsa esa, talabalarda o'qituvchiga nisbatan moyillik, hurmat, e'tibor, yaxshi munosabatda bo'lgan bo'lsa, o'sha fanni ham talabalar jon dildan yoqtiradilar.

Abu Ali Ibn Sinoning fikricha «...O'qituvchi matonatli, sof vijdonli, rostgo'y va bolani tarbiyalash metodlarini, axloq qoidalarini yaxshi biladigan odam bo'lmog'i lozim. O'qituvchi talabaning butun ichki va tashqi dunyosini o'rganib, uning aql qatlamlariga kira olishi lozim».

Nosiriddin Tusiy o'zining «O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risida» degan asarida shunday deydi: «...O'qituvchilarni munozaralarini olib borishni, rad etib bo'lmaydigan darajada isbot qilishni bilishi, o'z fikrlarining to'g'riligiga ishonish, nutq esa mutlaqo toza, jumalari mantiqiy ifodalangan bo'lishi lozim... O'qituvchi nutqi hych qachon va hech qayerda zaharxandali, qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zining tuta olmasligi ishni buzishi mumkin».

Pedagogik muloqotning vazifasi quyidagilardan iborat: shaxsni o'rganish, axborotlar almashinish, faoliyatni tashkil etish, rollarni almashish, birov uchun qayg'urish (o'zini uning o'rniga qo'yish) va o'ziga ishonch hosil etishdir. Bularni qisqacha ko'rib chiqamiz:

1. Muloqotning axborotlar almashish vazifasi;
2. Faoliyatni tashkil etish;
3. Rollarni almashish;
4. O'zini birovning o'rniga qo'yish;

1. Muloqot jarayonida axborotlar almashish: Dars jarayonida o'qituvchi va talaba orasida ma'naviy, moddiy qadriyatlar haqida fikr almashinadi. Muloqot ma'lumki, har doim ikki tomonlama amalga oshadi. O'qituvchi talabalarga faqat turli fanlardan ma'lumotlar berib qolmasdan, balki, ularni o'zlaridagi tushuncha, dunyoqarashlarini qo'rqmasdan, tortinmasdan aytishga, fikr almashishga o'rgatadi. O'qituvchi talabalarda ta'lim motivasiyasini, ichki intilishlarini hosil qiladi. Ularni o'qituvchi o'zi bilan birga ijodiy izlanishga yetaklaydi (turli muammoli darslar namuna sifatida o'tilishi mumkin. Nima uchun «Hasan-Husanning yoyi, kamalak paydo bo'ladi?», «yerning tortishish kuchi bo'lsa, nima uchun samolyot va raketalar osmonga ucha oladi?» kabi savollar berish mumkin).

Pedagoglardan V.A.Kan-Kalik muloqot tuzilishini 4 bosqichga bo'ladi. Bu bosqichlar quyidagilardan iborat:

1. Guruhda bo'ladigan muloqotni oldindan modellashtirish: o'tiladigan material har tomonlama, fikran har xil vaziyatda o'ylab ko'riladi. O'ylab ko'rish faqat o'qituvchi rolida emas, balki talabaning o'rniga o'zini qo'yib fikrlab ham ko'riladi. Masalan: «Men 16-17 yashar talabaman, menga berilayotgan dars, tushunchalar, bilimlar tushunarlimi?» deb talabaning o'rniga o'zini qo'yib fikrlaydi o'qituvchi.

2. «Kommunikativ hujum» bosqichi: Guruhda tez ishga kiritish texnikasi, talabalarga tez ta'sir eta olish malakalari tushuniladi.

3. Muloqotni boshqarish bosqichlari: talabalarning muloqot tashabbusini qo'llab-quvvatlash, dialogik muloqotni tashkil etish, Guruhda yuzaga kelgan vaziyatga qarab o'zining muloqot shakli va mazmunini o'zgartira olish.

4. Muloqotni tahlil etish. Muloqotning maqsadini, vositasini va natijalarini tahlil qilib, yutuq, kamchiliklar haqida xulosa chiqarish.

V.A.Kan-Kalikning fikricha, talabalar bilan tezlik aloqasiga kirishish zarur, ularda «Bizlar» tushunchasi hosil etish, talabalarning diqqatini tezlik bilan jalb eta olish kerak. Bularning hammasi yangi o'qituvchi bilan guruh o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'siqni yo'q qiladi.

O'qituvchida ba'zan guruhdan qo'rqish yuzaga keladi. Buning sabablari 2 ta:

1. Jismoniy to'siq – talabalardan o'zini uzoq tutish.
2. Ijtimoiy to'siq – o'zini talabalardan yuqori qo'yish bilan yuzaga keladi. Har qanday to'siqni muloqot bilan, muloqot shakli bilan bartaraf etish mumkin.

Muloqotning shakl jihatdan ikki tomoni mavjud: bu munosabatga o'qituvchining verbal va noverbal harakatlari kirsam, o'zaro munosabatlarga: talabaning ehtiyojlari, motivlari, ichki intilishlari, qiziqishlari kiradi.

Agar o'qituvchi talabalarga ijobiy-hissiy munosabatda bo'lsa, talabalar uning o'tayotgan faniga qiziqadilar. Bunday o'qituvchi bilan talabalar erkin, yaqin va ishongan holda munosabatda bo'ladilar. Bunday o'qituvchilarning darslarida ish samaradorligi ortadi.

Talabalarga yomon munosabatda bo'lish, ularga nisbatan munosabatning o'zgarib turishi, talabalarning bunday pedagogga ishonmasliklari, o'rtasida to'siq paydo bo'lishiga, shuningdek, bu o'qituvchiga nisbatan laganbardorlik, ikkiyuzlamachilik, ishonmaslik kabi salbiy ko'rinishlar yuzaga kelishi mumkin.

Shuni ta'kidlash joizki, ayrim o'qituvchilarning talabchanliklarining pastligi oqibatida guruhlarda yetarli darajada tartib-intizom bo'lmaydi.

Jismonan kuchli, tartibsiz talabalar kuchsiz talabalarni xafa qiladilar, guruhga o'zlarining salbiy ta'sirlarini o'tkazadilar.

Agar avtoritar shaklda ish yurituvchi o'qituvchining guruhiga diqqat bilan qarasak, ish samaradordek ko'rinadi. Ammo, bu guruhda mustaqillik, izlanish kam bo'ladi. Jamoada jipslik, hamkorlik bo'lmaydi.

Sotsiologlarning fikricha, bunday guruhda – asabiy bolalarning soni ko'p bo'ladi. Guruhda doimo qattiqqo'llik, baqiriq-chaqiriq talabalarning asabini ishdan chiqaradi. Avtoritar shaklda ish yurituvchilarni qanchalik maqtashmasin, - u bola uchun zararli.

Eng yaxshi ish yuritish shakli – demokratik shakldir. Bunday ish yuritishda ish samaradorligi ozroq past bo'lishi mumkin. Ammo, talabalar mustaqil fikrlash, mustaqil faoliyat ko'rsatishga o'rganadilar. Talabalar iqtisodiy fikrlashga, hamjihatlikka o'rganib boradilar.

Guruhni boshqarishning eng yomon turi – bu yuqorida ta'kidlanganidek, liberal shaklidir. Bunday ish olib borilgan guruhda tartib-intizom yo'q, ish samaradorligi esa past bo'ladi. Shunday qilib, avtoritar shaklda ish yuritish o'qituvchi ma'naviy madaniyatining pastligini, pedagog sifatida yaxshi shakllanmaganligini ko'rsatadi va shu sifatlarni talabalarga yuqtirishi mumkin.

Mashhur yozuvchi Antuan de Sent Ekzuperi «insonning muloqotini olamdagi mo'jizalardan biri» degan edi. Muloqot deb ikki, yoki undan ortiq kishilar bilan, jamoa bilan bo'ladigan nutq munosabatlariga aytiladi.

Pedagogik muloqot dars va darsdan tashqari jarayonda talabalar bilan ijobiy psixologik muhit yaratishdan iborat. Noo'rin, noto'g'ri pedagogik muloqot talabalarda o'ziga ishonchsizlik, qo'rqib gapirish, erkin faoliyat ko'rsatishdan qo'rqish keltirib chiqaradi. Talabalar iloji boricha o'qituvchining istagini bajarishga uning ko'ngliga qarab ish tutishga o'rganadilar. Bolalar ikkiyuzlamachi bo'lib qoladilar. Yosh o'qituvchilarning talabalar bilan muloqotini tahlil qilishi ularning faoliyatida quyidagi kamchiliklar borligini ko'rsatdi:

1. talabalar bilan yaqin munosabatning yo'qligi.
2. talabaning ichki ruxiy holatini tushunmaslik.
3. Darsda pedagogik boshqarish usullarini bilmaslik.
4. Sharoitga, pedagogik vazifaga qarab o'zining munosabatini, maqsadini qayta qura olmaslik.

5. Nutq malakalarida qiyinchiliklar va o'z ruhiy holatini boshqara olmaslik. Ko'pgina yosh o'qituvchilar pedagogik faoliyatlarining boshlang'ich davrlarida talabalar bilan o'z munosabatini va muloqotini qaysi uslubda qurishga qiynaladilar. Shunday munosabatlardan ba'zilarini keltiramiz.

«Qattiq intizom» pozisiyasi (yoki modeli). Bunday o'qituvchi o'z faoliyatining birinchi kunidan boshlab talabalarni qattiq qo'llik bilan, avtoritar usulda boshqarishga o'tadi. Lekin, u shu guruhdagi hamma talabalarning ruhiy, asabiy holatlarni inobatga olmaydi. Bunday

o'qituvchilarning darslarida faqat qobiliyatli, tez o'zlashtiruvchi talabalargina faol qatnashadilar. Asab va ruhiyati kuchsiz, tortinchoq, qo'rqqoq bolalar esa kundan kunga darslardan bezib ketishi kuzatiladi.

Birinchi model o'qituvchilarga shartli tarzda «cho'qqi» deb nom qo'yish mumkin. Bunday o'qituvchi talabalar ustidan soyaga o'xshab turadi. Ya'ni o'zining bilimi, o'z qiziqishlari bilan mashgul, guruh bilan, talabalar shaxsi bilan, ularning ichki dunyosi bilan qiziqmaydi. O'z vazifasini faqat bilimlar berish deb biladi. Bunday o'qituvchilardan talabalar mumkin qadar uzoqda turadilar. Bunday o'qituvchi va talabalar orasida psixologik, iliq aloqalar bo'lmaydi.

Ikkinchi modelni – shartli tarzda «Xitoy devori» deb atash mumkin. Bunday munosabatlarda o'qituvchi va talaba orasida to'siq paydo bo'lib, uni yaratuvchi, yuzaga keltiruvchi pedagogning o'zidir. Bunga sabab, o'qituvchining talabalari doimo kamsitishi, o'zini katta tutishi, rasmiy munosabatda bo'lishidir. Talabalarning ahvoliga beparvoligi ular o'rtasidagi munosabatlarni chigallashtiradi. Pedagog va talabalar orasida to'siq paydo bo'lishiga olib keladi.

Uchinchi model – «Lokator shakli» deb yuritiladi. Bunday o'qituvchi talabalarni tanlab, ajratib muomala qiladi. Ularning ijtimoiy kelib chiqishiga (boyliqi, ota-onasining vazifasi va boshqalar) e'tibor bermaydi. Pedagog guruhdagi kuchli yoki kuchsiz talabalarga o'z diqqatini qaratadi. Boshqa talabalar esa uning diqqat, e'tiboridan chetda qoladilar. O'qituvchi shu guruhdagi kuchli yoki kuchsiz talabalarga doimo yordam beradi, ularga topshiriqlar beradi. O'qituvchi bu talabalar bilan qo'shimcha mashg'ulotlar o'tkazadi. Ularni rag'batlantiradi va hokazolar. Guruhdagi boshqa talabalarni faollashtirishga u kam e'tibor beradi. Natijada talabalar orasidagi bilimlar darajasi har xil bo'lib qolishi mumkin.

To'rtinchi modelni shartli tarzda «Robot» deb nomlashimiz mumkin. O'quv dasturlari va rejalarini bajarishga butun kuchi va vaqtini sarflaydi. Lekin, talabalarning munosabatlari, ularning ruhiy holatiga o'zgarishini, yangi sharoitlar paydo bo'lishini hisobga olmaydi. Bunday o'qituvchining kamchiligi shundaki, reja-rejaga, lekin real hayotda, sharoitda rejaga qo'shimchalar, o'zgarishlar kiritish kerakligini hisobga olmaydi. Bunday o'qituvchilar hamma ishlarga formal, yuzaki munosabatda bo'lishlari boshqa talabalarga ham ta'sir etadi. Talabalar ham shu munosabatga o'rganib, o'quv vazifalarini formal bajarishga moslashib qoladilar. Dars qanchalik a'lo rejalashtirilgan bo'lishiga qaramasdan, real pedagogik sharoitini hisobga olmasdan o'tkazilsa, uning samaradorligi kam bo'lishi mumkin.

Beshinchi model - «Hammasini o'zim bajaraman» deb nomlanadi. Bunday o'qituvchi hamma ishni, hamma narsani o'zi bajaradi. Talabalarga shaxsiy tashabbus, ya'ni ularning mustaqil faoliyat ko'rsatishlariga o'rgatmaydi. Bordi-yu ularning o'zi shu harakatini boshlasalar, ularga yo'l qo'ymaydi. Pedagog – yagona harakatlantiruvchi kuch bo'lib qoladi. Bunday guruh talabalari juda ham passiv, inert bo'lib tarbiyalanadilar.

Oltinchi modeli – «Gamlet» deb nomlash mumkin. Bunday o'qituvchi doimo o'zaro munosabatlarda, faoliyatda, ikkilanish va ishonchsizlik sezadi. Har bir harakati va qilayotgan ishidan to'g'ri yoki noto'g'rilik axtaradi. Bunday o'qituvchilarning shaxsidagi aytib o'tilgan kamchiliklar o'z vaqtida to'g'rilanmasa, buning oqibatida ikkilanish, **shijoizlik xususiyatlari paydo bo'lishi mumkin.** bu – kasallik bo'lmasa ham, pedagogning faol ish yuritishiga salbiy ta'sir etib, uning ruhiy ahvolini yomonlashtirish mumkin.

Yettinchi modeli – «O'rtoq», «Do'st» deb atash mumkin. Bunday munosabatlarda talaba va o'qituvchi orasida do'stona aloqalar o'rnatiladi. Lekin, bu shakldagi munosabatlarda o'qituvchi talabchanlik, intizom kabi zarur bo'lgan holatlarni diqqatidan chetlashtirishi mumkin. Demak, bu taxlitda ish yuritish ham ijobiy natijalarga olib kelmasligi ma'lum bo'ladi.

O'qituvchi va talabalarning ota-onalari. I.A.Karimovning «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» nomli ma'ruzasida shunday deydi: «... eng muhimi farzand oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini angelaydi, his etadi.

O'zbek oilasi mustabidlik zamonida ham o'zining tarixan shakllangan qiyofasini yo'qotmadi. Ulug' adibimiz A.Qodiriy qaxramonlaridan birining: «bu xonadondan hyech kim norizo bo'lib ketgan emas,» - deya aytgan gaplarida elimizga xos katta hayotiy falsafa mujassam.

Bu yo'q joydan paydo bo'lgan gap emas. Ota-onaning farzand oldidagi burchlari, o'zlarining oxiragini obod etuvchi qarzlari bor. Dinudiyonatli xonadon oqsoqollaridan so'rasangiz, ularni lunda qilib sanab beradi: yaxshi nom quyish, yaxshi muallim qo'lga topshirib, savodini chiqarish, ilimli, kasb-hunarli qilish, boshini ikki, uyli-joyli qilish.

Lo'nda qilib aytganda, bugungi kunda oldimizga quygan buyuk maqsadlarimizga, ezgu niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilayotgan islohotlarimiz, rejalarimizning samarasi, taqdiri – bularning barchasi, avvalombor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli

mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liqligini barchamiz anglab yetmoqdamiz.

...O'qituvchi tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy bilim berish, ularning ma'lumotini, malakasini oshirish kabi paysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz.

Mening fikrimcha, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirishdagi asosiy muammo ham mana shu yerda. O'qituvchi bolalarimizga zamonaviy bilim bersin deb talab qilamiz. Ammo zamonaviy bilim berish uchun, avvalo murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak.»

«Tarbiya san'ati shunday xususiyatga egaki,- degan edi K. Ushinskiy deyarli barchaga tanish va tushunarli bazilarga esa juda oson ish bo'lib tuyuladi- odam bu ish bilan nazariy va amaliy jihatdan qanchalik kam tanish bo'lsa, unga shunchalik tushunarli va oson bo'lib ko'rinadi. Deyarli buning uchun tug'ma qobiliyat va malaka ya'ni ko'nikma kerak deb aytadilar: lekin juda kam odam sabr toqat tug'ma qobiliyatdan tashqari yana maxsus bilimlar haqida ishonch hosil qiladi».

V.Suxomlinskiy, A.Makarenko, A.Desterveg, L.Tolstoylar ham insonga bilim ko'nikma va malakalarini singdirishda pedagogik mahoratning roli buyuk ekanligini ta'kidlaganlar. Masalan, L.Tolstoy o'qituvchi haqida faqat o'z ishiga havas qo'ygan bo'lsa, u yaxshi o'qituvchi bo'ladi. Agar o'qituvchiga faqat ota-onasi kabi havas qo'ygan bo'lsa, u oldingi o'qituvchidan yaxshiroq bo'ladi. Bordiyu mujassamlashtirsa, u holda u mukammal o'qituvchi bo'ladi». Kasbiy tayyorgarlikning ahamiyatini yaxshi tushungan A. Desterveg esa: «O'zining bilmagan narsalarni birovga o'rgata olmaysan», - degan edi.

Savol va topshiriqlar.

1. O'qituvchi faoliyatida muloqot madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Pedagogik muloqotning tashkil etish bosqichlarini ayting.
3. O'qituvchi talabalarga ta'sir etishning «qattiq intizom pozisiyasi»ni birinchi, ikkinchi modeli haqida gapiring.
4. «Qattiq intizom pozisiyasi»ning uchinchi va to'rtinchi modelini ta'riflang.
5. «Qattiq intizom pozisiyasi»ning beshinchi, oltinchi va yettinchi modelini ta'riflang.

5-*ma'ruza*: O'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot.

Reja:

1. Dars hamda darsdan tashqari jarayonda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi muloqot, unga qo'yiladigan talablar.
2. Talabalar jamoasida ularning e'tiborlarini jalb etish va ijobiy kayfiyatlarini yaratishda o'qituvchi muloqotining ta'siri va uning ahamiyati, talaba bilan bo'lgan muloqot jarayonida o'qituvchi tomonidan ishontirish va ta'sir etish usullaridan foydalanish.
3. Muloqot jarayonini boshqarish uslublari. O'qituvchi obro'si. Avtoritar uslubdagi muloqot. Liberal uslubning o'qituvchi faoliyatida namoyon bo'lish xususiyatlari. O'qituvchining demokratik uslubdagi muloqoti – talabalar fikriga tayanish, ushbu fikrlarni ma'qullash shakli.

4. Ilmiy pedagogik adabiyotlarda berilgan muloqot turlari (do'stona muloqot, qo'rquv asosida qurilgan muloqot, hazil-mutoyibaga asoslangan muloqot).

Tayanch iboralar: muloqotga quyiladigan talablar, talabalar e'tiborini jalb etish ijobiy kayfiyatlarini yaratish, pedagogik muloqotning tuzilishi, muloqotda o'qituvchining ish uslublari (so'zsiz bo'ysunishga asoslangan uslub, demokratik uslub, kungilchanlik uslubi), V.A.Kankalikning aloqa uslublari (hamkorlikdagi ijodiy faoliyat, uzlikni xush kurish, masofa asosida aloqa o'rnatish, duqlash, qurqitish asosida aloqa o'rnatish, hazil yoki o'yin asosida aloqa o'rnatish)? O'qituvchining talabalar bilan munosabat shakllari: avtoritar, liberal, demokratik.

Ba'zi o'qituvchilar borki, ular nihoyatda kuchli bilim, yaxshigina nutqqa ega bo'lishadi, biroq talabalar bilan muomala qila bilmaydi. Ularda talabani eshitish, sabr-toqat malakasi yetishmaydi. Auditoriyada ikkita bo'sh figura – o'qituvchi va talaba mavjud bo'lib, butun ta'lim-tarbiya jarayonining muvoffaqqiyati ana shu kishilarning muomala madaniyati darajasiga bog'liq. Biroq hozirgi kollej ta'lim-tarbiyani demokratlashtirish jarayoni bajarayotgan bir davrda ham biz avtoritar byurokratik, impirativ yondoshuvni ko'ramiz.

Kollej direktori «Men talabalar bilan yolg'iz kurashmoqdaman, lekin ular bilan hamma kurashishini istayman» deb javraydi, natijada bolalardagi nuqsonlarga emas, balki ularning o'zlariga qarshi kurash boshlaydi. Masalan, sharmanda qilishga bag'ishlangan lineyka, qasam ichirish, ota-onalar orqali siquvga olish va h.k. Natijada ikki bir-biriga qarshi turuvchi talabalar va o'qituvchilar lageri yuzaga keladi. Umumiy maqsadlar emas, balki shaxsiy qiziqishlar uchun kurash avj oladi. Hozirgi istiqloq va demokratiya sharoitida ta'lim-tarbiya jarayonini ongli fikrlay oladigan vatan va shaxsiy manfaatlari oldida mas'uliyat sezadigan fuqaroni tarbiyalash maqsadiga bo'ysunadi.

O'zaro qarama-qarshilik emas, balki hamkorlik, insonparvarlik bilan sug'orilgan munosabatlar – kollejda sermahsul muomala madaniyatini yo'lga qo'yish orqaligina yuqori maqsadga erishish mumkin.

Bu jarayonni shartli ravishda quyidagicha tasavvur etish mumkin.

1 -

jadval

Jamiyat	Kollej
Jamiyatni yangilash	Pedagogik jarayon ishtirokchilari orasidagi munosabatlarni insonparvarlashtirish.
Demokratiyalash	Hamkorlik: o'qituvchi-talaba, o'qituvchi-

	pedagogik jamoa, talaba- talaba.
Xujayinlik tarbiyasi	Har bir talabaning shaxsiy mas'uliyati, har tomonlama rivojlantirish.

Hamma narsa o'qituvchining talabalar bilan mohirona maqsadlarga muvofiq munosabatlarni o'rganishga bog'liq, chunki bunday munosabatlar o'z navbatida ijobiy muloqotni shakllantirishga xizmat qiladi. Ko'pchilik 25% o'qituvchi o'zining ta'lim tizimidagi yetakchilik rolini anglamaganligi uchun hamma aybni talabalarning «Tarbiyasizligi»ga to'nkaydi.

Muloqot – pedagogik faoliyatning muhim kasbiy quroli bo'lib, olimlar A.A.Kobolev, H.B.Kuzanina, U.A.Kan-Kalik, A.A.Montyev, A.N.Mudrik, A.U.Sherbakovlar muomalaning o'qituvchi faoliyatidagi muhim rol o'ynashini isbotlashgan.

Pedagogik muloqot – bu o'qituvchining talabalar bilan dars va darsdan tashqari paytdagi qulay psixologik holat yaratish maqsadida olib boradigan kasbiy mahorati.

Pedagogik muomala ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida quyidagi funksiyalarga ega: shaxsni anglash, axborot almashuv, faoliyatni tashkil etish, rol almashtirish, hamdardlik, o'z qadrini bilish, ishtirokchilarni almashtirish, kechinmalar hosil qilish, o'zida ishonchli shakllantirish va h.k.

Axborotlarning almashinish funksiyasi materiallarning va ma'naviy sifatlarini almashtirish ta'lim-tariyaviy jarayonni rivojlantirish, ichki ijobiy o'zgarishlarni hosil qilish hamkorlikda bilishga oid qidiruv hamda ongli fikrlashga zarur sharoit yaratadi.

Pedagogning muloqot tuzilishi – 1)pedagogik tomonidan guruh bilan bo'ladigan muloqotni modellashtirishni «Prognostik bosqich». 2)o'zaro faoliyatga kirishuvchidanoq bevosita muloqotga kirishuv (kommunikativlik hukm). 3)pedagogik jarayonda muloqotni boshqarish. 4)kelajakdagi faoliyatni inobatga olgan holda qo'llanilgan muloqot sistemasi va modellashtirishni tashkil qilish.

Noto'g'ri pedagogik muloqot talabalar qo'rquvini, ishonchsizligini diqqati xotirasini bo'shashtiradi, bilish qobiliyatini pasaytiradi, mustaqil fikrlashni susaytiradi va salbiy xulq-atvorni shakllantiradi. Natijada talabada o'qituvchi va predmetga nisbatan munosabat shakllanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi va talabalar hamkorligidagi uning samaradorligini ta'minlaydi. A.S.Makarenko o'qituvchi va talabalarning munosabatlarida asosiy narsa talabchanlik va hurmat bo'lishi kerakligini

alohida ta'kidlagan. Suxomlinskiy quyidagi mahoratni o'qituvchi «...partalaridan aytilgan har bir so'z o'yinlaridan donishmanddono, maqsadga yo'naltirilgan, to'la ma'noli bo'lmog'i kerak».

O'qituvchi muloqotining usullari.

Muloqotni ikki qismga bo'lish mumkin: ya'ni muloqot va hamkorlikdagi harakatdan tashkil topadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar doimo talabalar bilan emotsional – turg'un munosabatlarda bo'lganlari o'qishda, xulq-atvorida nuqsonlarni osoyishtalik bilan teng va ishonch asosida hal etadi.

Talabalar bilan qo'pol muloqotda bo'lgan o'qituvchilar esa talabalar ishonchini yo'qotadi. Tilyog'lamalik, o'zini ko'rsatish guruhda masxaratomuz qiliqlarni shakllantirishga sharoit yaratadi. Bular o'quv-tarbiyaviy jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotchilar o'qituvchining guruh jamoasi bilan munosabatlarida 3 ta uslub mavjudligini ta'kidlaydi: 1. barqaror ijobiy (turg'un); 2. faolsiz – ijobiy; 3. barqaror (turg'un) bo'lmagan uslub. O'qituvchilarning talabalar bilan bo'ladigan usullarini A.A.Leontyev xulosalab, beqaror o'ta salbiy uslubda bo'lganligi o'zlariga salbiy munosabatni yuzaga keltirishni ta'kidlaydi. Bunday o'qituvchi kollejga va jamiyatga ziyon keltiradi.

Muloqotda o'qituvchilarning ish usullari 3 xil bo'ladi:

So'zsiz bo'ysunishga asoslangan uslub;

Demokratik uslub;

Ko'ngilchanlik uslubi.

V.A.Kan-Kalik aloqa uslublarini tubandagilarga ajratib ko'rsatadi:

- hamkorlikdagi ijodiy faoliyat asosidagi uslubi;

- o'zlikni xush ko'rish asosidagi aloqa uslub;

- masofa asosida aloqa o'rnatish uslubi;

- do'qlash, qo'rqitish asosida aloqa o'rnatish usuli;

- hazil yoki o'yin asosida aloqa o'rnatish usuli.

Sh.A.Amanashvili do'stlik asosida aloqa usuli haqida shunday g'oyani ifodalaydi («Agar bola bizdan uzoqlashsa, qanday qilib uni tarbiyalaymiz?»). «Faqat ma'naviyat birlik – bundan boshqa hech narsa bu birlikni buzishi mumkin emas». «Baqirish – insoniy munosabatlar madaniyati yo'qligini yaqqol ko'rinib turgan belgisidir. O'qituvchining baqirishi bolani dovdiratib garang qilib qo'yadi» - degan edi Suxomlinskiy.

O'qituvchi munosabatlarida xushmuomalalik.

Takt so'zma-so'z tarjima qilinganida dahldorlik, aloqadorlik taalluqlilik ma'nosini bildiradi. Xushmuomalalik ishtirokchilar o'rtasidagi

o'zaro hamkorlik munosabatlarini tartibga solishga yordam beruvchi axloqiy mezon. Xushmuomala xulq-atvorli pedagog insonparvarlik prinsipiga asoslanib eng murakkab vaziyatlarda ham hurmat qilish asosida ish tutadi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunida «Ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi»ni ta'kidlangan.

Pedagogik xushmuomalalik pedagogning kasb sifati ya'ni mahoratini bir bo'lagidir. Pedagogik nazorat umumiy nazoratdan farqlanib, o'qituvchi shaxsining asosiy sifati bo'lib, balki talabaga to'g'ri malakali yondashishni nazarda tutadi. Shunday qilib, pedagogik xushmuomalalik – o'qituvchining maqsadga muvofiq talabaga ta'sir ko'rsatish mahoratini belgilab beradigan samarali uslubiy aloqasidir.

K.D.Ushinskiy «o'quv yurtida hazilga yo'l qo'yish jiddiy hukm surishi lozim, ammo hamma hazilga ermakka, sertakalluflikka, adolat tirnoq ostidan kir izlashga, yaxshilik muloyimlikka, tartib bachkanalikka aylanib ketmasligi, eng muhimi doimo aqliy faoliyat hukmron bo'lishi kerak» - deb ta'kidlagan edi.

O'qituvchining talabalarga qo'yadigan talablari me'yordan ortiq bo'lsa, teskari natijalarni, me'yoridan ortiq ko'ngilsizlik esa, salbiy natijalarni keltirib chiqarishi mumkin. O'qituvchi talabani hurmatlab buni talabalarga ko'rsata olishi zarur. Hurmat qilish ochiqko'ngillikni, erkalatishni, talabchanlikni inkor etmaydi. Aksincha, uni kuchaytiradi. Talabchanlik talaba yoshining ortiq bo'lishi bilan orttirib boriladi.

Darsda pedagogik xushmuomalalik.

Talabalar bilan o'qituvchining o'rtasidagi tushunmovchiliklarning asosiy sabablaridan biri – o'qituvchining xushmuomala emasligi, ya'ni talabalarning tashqi ko'rinishi, aqliy rivojlanishi, qobiliyatlariga qo'pol ravishda e'tiroz bildirishlari natijasida ro'y beradi. Ba'zi o'qituvchilar guruhda, ko'chada, qayerda bo'lmasin talabalarni ogohlantiradi. O'qituvchining xushmuomaladagi darsning barcha bosqichlarida amalga oshirilishi kerak. Asosiy e'tiborni o'qituvchilar uy vazifalarini tekshirish va baholashga qaratishi lozim.

Bunda o'qituvchining mahorati mohirlik bilan ularning javoblarini tinglashi mazmuni, shakli duch keladigan qiyinchiliklari va boshqalar. O'qituvchi talabaning javobidan kulimsirashi, yuz, qo'l harakatlarini o'zgartirishi, boshini irg'ashi, izoh berishi, javobni bo'lishi maqsadga muvofiq emas.

Pedagogik xushmuomalalikni o'zgartirish shartlari:

Pedagogik xushmuomalalik o'qituvchining ma'naviy yetuklik darajasi, qaysiki o'z ustida ishlab, maxsus bilimlarni orttirib borishi va talabalar bilan xushmuomalalik qilish ko'nikmalarini shakllantirishni talab qiladi. U avvalo yoshlar ruhiyati va hozirgi zamon talabalarining xususiyatlari haqida pedagogik ma'lumotga ega bo'lishini talab etadi (albatta talabalarga ko'rsata olish, bolalarning ichki xulq-atvori).

Albatta talabalarining ta'sir ko'rsatuvchi ko'nikma va bilimlari o'qituvchi uchun o'ta zarur. Bular quyidagilardir: bolalarni sevish, uni talabalarga ko'rsata olish, bolalarning ichki xulq-atvorini, mohiyatini ko'ra olish, sezish, vaziyatni muljal qila olish, talabalarga maqsadli ta'sir ko'rsatish usullarini tanlash, bolalar bilan suhbatlashish va h.k.

O'qituvchining vositachilik qobiliyatini rivojlantirish.

O'qituvchida to'g'ri aloqa usullarining ta'minlanishi pedagogik odobni saqlashi, har qanday faoliyatda uning vositachilik qobiliyat – ko'nikmalarini rivojlantirish talab etiladi.

A.S.Makarenko o'qituvchining vositachilik qobiliyatini rivojlantirishda muomalaning iltimos shakli, haqida «Iltimos qilish muomalaning boshqa turlaridan shu bilan farq qiladigan, ishni bolaning batamom o'z hohishiga qo'yib beradi. Iltimos xuddi shunday bo'lishi ham kerak. Bu iltimosni shunday ifoda qilish kerakki, bola uni bironvni majbur qilish orqali emas, balki o'z ixtiyori bilan bajarayotgandek his qilish kerak» - degan edi.

Eng muhimi, pedagogik jarayonda o'zaro hamkorlik asosida talabalar bilan aloqa qilish qobiliyatlarini yo'lga qo'yish va tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu masalalarni takomillashtirishda A.V.Dobrovich, V.Lev, V.A.Kan-Kalik singari mualliflarning kitoblari yordam beradi.

O'zaro munosabatlarning hamma tomoni, salomlashishdan boshlab jazo choralarigacha, o'qituvchining talab va hohishlari, o'zini tutishi, nutq ohangi, jarangdorligi, yuz qiyofasi va boshqalar muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchining talabalar bilan o'zaro munosabatlar shakli uch xil tarzda amalga oshadi:

1. Avtoritar shakldagi munosabatlarda o'qituvchi talabalarni qattiqqo'llik bilan, ularga mustaqillik bermasdan boshqaradi. Boshqacha so'z bilan aytganda, o'qituvchi ba'zi bir talabalarni «sindirib» qo'yadi.

2. Liberal shakldagi boshqarishda esa, o'qituvchi talabalarni o'z holiga tashlab qo'yadi. Guruhda o'qituvchi emas, talabalar o'z istaganlaricha, bilganlaricha boshqaradilar. Bunday guruhda tartib-intizom bo'lmaydi.

3. O'qituvchining talabalarga demokratik shakldagi munosabatida u talabalarga ishonch bildiradi. Shaxs sifatida ularni hurmat qiladi, ammo talabchanlikni susaytirmaydi.

O'qituvchi vaziyatga qarab jiddiy, xushchaqchaq, g'amgin, muloyim, talabchan bo'lishi kerak. Ammo, zarur vaqtda his-tuyg'usini yashira olishi, zarur vaqtda vaziyatga mos (adekvat) javob qaytarishi talabaga xos ijobiy sifatlardandir.

O'qituvchi haykaltaroshga o'xshab loydan nima yasashini oldindan bilganidek, o'z nutqini oldindan rejalashtiradi. O'qituvchi o'z nutqi bilan ongiga, his-tuygusiga, vijdoniga murojaat qiladi. Ularni birgalikda o'ylashga, izlanishga da'vat qiladi. Masalan: «Kelinglar birgalikda bir o'ylab ko'raylik», «o'zingiz bir tasavvur qiling» va h.k.

O'qituvchi har bir talabaga gapiradigan gapini oldindan rejalashtiradi. Masalan: kimnidir rag'batlantirish, kimgadir tanbeh berish, kimgadir muloyim ovoz bilan, kimgadir yuqoriroq ovozda gapirishni bilishi guruhni boshqarishni yengillashtiradi. Ba'zan, o'qituvchi tasodifan tayyorlanmasdan dars o'tishiga to'g'ri keladi. Bunday vaqtlarda o'qituvchidan, o'z nutqi, gap-so'zlariga ehtiyot bo'lish talab qilinadi. Aks holda, ta'lim-tarbiyaga xos bo'lmagan vaziyat yuz berishi mumkin. Talabalarining o'z nutqi malakalarini oshirishlarining bir nechta yo'nalishlari mavjud:

1. Har qanday vaziyatda bo'lmasin, darsdami, darsdan tashqari sharoitdami adabiy til me'yorlariga qat'iy rioya qilish lozim. O'zining nutq madaniyatini tinmasdan shakllantirib borishi kerak.

2. Ifodali nutq malakasini shakllantirish ustida tinmasdan ishlash va o'z-o'zini nazorat qilishni o'rganish. Ko'pchilikning oldiga chiqib gapirish malakasini egallash uchun doimo mashq qilib turish. Nutqining ohangi, baland, pastligi, shiraligi, ritmiga e'tibor berish. Tez, sekin, baland ovozda gapirib ko'rib, odamlarga qanday ta'sir etayotganligi kuzatish.

3. Muloqot jarayonida kommunikativ malakalaringizni o'stiring.

Buning uchun o'z nutqingizni va muloqotdagi sheriklaringizni kuzating va quyidagi savollarga javob bering.

a) muloqot jarayonida mening hatti-hakaratlarim qanday?

b) men birovlarining nutqini qanday eshitaman, birovlar (talabalar) mening nutqimni qanday eshitadilar?

v) talabalarni (hamsuhbatlar, sheriklarni) o'zimga jalb eta olamanmi?

g) hamsuhbatlar (talabalar) mening nutqimga qiziqadilarmi, tushunadilarmi, qabul qiladilarmi?

Darsga kirishdan oldin yaxshilab o'ylab oling. Tinglovchilarda qanday taassurot, fikr, his-tuyg'u hosil qilmoqchisiz. Nutqingizning qaysi qismlarini, qanday ohang va tezlikda ifoda qilmoqchisiz?

O'qituvchida maxsus muloqot qobiliyati bo'lishi kerak:

1. Ijtimoiy-perspektiv qobiliyat: sherik, hamsuhbatning ichki kayfiyatini, holatini seza olish.

2. O'zini xayolan hamsuhbatining o'rniga qo'ya olish (refleksiya) qobiliyati. Shuningdek, hamsuhbat, talabaning bizning nutqimizga nisbatan beradigan javob reaksiyasini oldindan ko'ra olish.

3. O'z-o'zini boshqara olish qobiliyati.

4. Muloqot jarayonida o'zining asabini va ruhiy holatini boshqara olish.

5. Muloqot jarayonida talabalarni ishontirish bilan ularga ta'sir etish.

O'qituvchi o'zi gapirayotgan narsalarni va hodisalarni ko'z oldiga keltira olish.

Savol va topshiriqlar.

1. O'qituvchining talabalar bilan ijobiy muloqotini shakllantirish belgilarini ayting.
2. Pedagogik muomala ijtimoiy psixologik jarayon sifatida qanday funksiyalarga ega?
3. Pedagogik muloqot tuzilishini izohlang.
4. Tadqiqotchilar o'qituvchining guruh jamoasi bilan munosabatda nechta uslub mavjudligini ta'kidlaydi va ular qaysilar?
5. O'qituvchining talabalar bilan munosabatida xushmuomalalik qanday ahamiyatga ega?
6. O'qituvchining talabalar bilan o'zaro munosabat shakllarini izohlang.

6 – ma'ruza: Pedagogik nazokat va odob axloq. Pedagogik nizolar va ularni bartaraf etish texnologiyasi. O'qituvchining pedagogik mahoratida sahna pedagogikasining o'рни.

Reja:

1. Pedagogik odob va pedagogik nazokat haqida tushuncha.
2. Pedagogik nazokat tamoyillari va uning vazifasi. Pedagogik nazokat me'yori: ixtisos sohasidagi burch, pedagogik adolat,

ixtisosga doir vijdon, izzat-nafs va pedagogik oriyat. O'qituvchining dars jarayonidagi nazokat. Nazokat va taktika.

3. O'qituvchining muloqot odobi. Yoqtirish va yoqtirmaslik.
4. Pedagogik nizolar va ularni bartaraf etish texnologiyasi.
5. Sahna pedagogikasi, tizimi va tamoyillari. Pedagoglik va aktyorlik faoliyatining o'xshash tomonlari.

Tayanch iboralar: pedagogik nazokat – o'qituvchi axloqining ijodiy ko'rinishi, pedagogik nazokat me'yori: burch, pedagogik adolat, ixtisosga doir vijdon, izzat-nafs, pedagogik oriyat, nazokat va taktika, A.Avloniy pedagogik nazokat haqida, inprovizisiya – oldindan mashq qilish, tashabbus, qobiliyat.

Pedagogik nazokat – bu o'qituvchi axloqining ijodiy ko'rinishi hisoblanadi. Har bir o'qituvchi nazokatli va odobli bo'lishi lozim. Talabani odob-axloqqa, nazokatlilikka o'rgatish uchun avvalo o'qituvchi tarbiyalangan bo'lishi kerak. Buyuk olim M.Monten aytganidek: «Birovni o'rgatishing uchun, o'zing o'rganishing uchun lozim bo'lgandan ko'ra ham ko'proq aql kerak». O'qituvchi pedagogik nazokatga ega bo'lishi uchun unda o'z ixtisoslik sohasidagi burchi nima ekanligini bilmog'i va o'z ixtisosligi ustida tinimsiz izlanmog'i darkor. Pedagogik nazokat me'yorlaridan yana biri u pedagogik jihatdan adolatli, talabaga qo'yiladigan bahoni xolisona belgilay olishi kerak. O'qituvchi oriyatli, vijdonli bo'lishi, izzat-nafsini tiya olishi ham pedagogik nazokat me'yorlaridir. Pedagogik nazokat dars va darsdan tashqari holatda talabalar bilan ijobiy psixologik muhit yaratishdir. Pedagogik nazokat o'zi va talabalar bilan muloqotda, talabalar va talabalar o'rtasida muammoli vaziyatlardan ustalik bilan chiqa olishdir.

O'qituvchi kishilar (talabalar, o'qituvchilar, ota-onalar va boshqalar) bilan munosabatlar o'rnatishi uchun pedagogik nazokat katta ahamiyatga ega.

A.Avloniyning «Turkiy guliston yohud axloq» asarida pedagogik nazokatlilik, xushmuomalalik, xushfe'llik haqida ko'pgina ibratli so'zlar keltiradi. Abu Nasr Forobiy har bir hodisa o'rtacha me'yorda bo'lgani ma'qul, deb hisoblaydi. Saxiylik, do'stlik, xushmuomalalik va boshqa fazilatlar ham o'rtacha me'yor saqlanishi kerak deydi.

O'quv tarbiya jarayonida talabalarning bilimi va hatti-harakatlarini baholash yangi mavzuni tushuntirishda, talabalarni mustaqil ishlarini tashkil etishda, darsdan tashqari vaqtlarda o'qituvchi nazokati va odobi barchaga o'rnak bo'ladigan darajada bo'lmog'i lozim.

Zero, uning har bir harakati talabalar ongida muhrlanadi. Shu o'rinda, buyuk olim R.Dekartning shunday so'zlarini keltirib o'tmoqchimiz: kimki nasihatga o'tar ekan, o'git tinglovchiga (talabaga) nisbatan o'zini tadbirkor his etmog'i lozim: kichik bir xatosi ham ishni buzadi.

Odoblilik va nazokatlilik to'g'risida donishmandlar ham qimmatli fikrlar aytganlar.

Bir donishmanddan so'radilar:

- odam uchun yarashadigan liboslar ichida eng go'zali qanday kiyim?

Donishmand javob berdi:

- odam uchun yarashadigan eng go'zal libos bu odob-axloq libosidir. Kishi qiyofasini bezaydigan, uning husniga husn qo'shadigan bundan go'zal libosni topish qiyin.

Pedagogning hatti-harakati, dars olib borish jarayoni, sahnadagi aktyor-artistning faoliyatiga juda o'xshaydi.

Shuning uchun bo'lsa kerak o'qituvchilik kasbini «bitta aktyorning teatri» deb nomlaydilar. Shu bois ham pedagog teatr-aktyor san'atiga oid hatti-harakatlarni, mahoratni, qonun-qoidalarini va tamoyillarni yaxshi o'zlashtirish kerak. Teatr san'atida, kinoda o'chmas iz qoldirgan Nabi Rahimov, Abror Hidoyatov, Sohob Xo'jayevlarning o'ynagan rollarining tomoshabinga ta'sirchanligi va hayotiyliigi bilan tomoshabinni o'ziga rom qiladi. Mashhur rejissyor K.S.Stanislavskiy sahnada kechadigan ijodiy jarayonni ongli ravishda boshqarishning o'ziga xos tizimini yaratgan. U aktyor uchun talant zarurligini bayon etib: «Talant – shaxsdagi ko'pgina ijodiy qobiliyatlarning baxtli to'plami va ijodiy irodasidir», deb yozadi. «Aktyorning ijodiy qobiliyati uchun kuzatuvchanlik har narsadan zarurroq bo'lib, bundan tashqari san'atkorga zarur vaqtda hayajonlana olish, o'tkir xotira, temperament, fantaziya, xayol, musiqiy qobiliyat, aql, did, shuningdek ritm va tempni sezishdek ko'pdan-ko'p sifatlar zarur», - deb ta'kidlaydi. K.S.Stanislavskiy aktyorlik mahorati haqida, «aktyorda ta'sirchan, yodda qoladigan ovoz, yurakka ta'sir etadigan ko'z, yuz, mimika, gavdaning harakatchanligi», - kabi xususiyatlarni ko'rsatadi. Nima uchun ba'zi aktyorlarni tomoshabinlar sevadi, intikib kutadi? «Chunki, bu aktyorlarda so'z bilan tushuntirib berib bo'lmaydigan darajadagi yoqimtoylik, o'ziga tortuvchanlik mavjud», - deb javob beradi muallif.

Muallifning fikricha: «aktyor uchun eng muhim narsa (hatto talant va temperamentdan ham muhimroq) uning sahnada uzini tutish va kayfiyatini

boshqarishidir». Agar aktyor bu malaka va ko'nikmalari bilmasa, uning muskullari zo'riqadi. Hatto, ba'zi bir muskullarida tortishlar yuz beradi, bu esa o'z navbatida ijodiy fikrlashga va sahnada estetik his-tuyg'uni namoyon qilishga xalaqit beradi. Talantli, qobiliyatli pedagoglar o'z nutqi va hatti harakatlarini bimalol boshqara oladi. Bu o'qituvchilar talabalarni har tomonlama idrok etadi va dars jarayonini shunga qarab boshqaradi.

Afsuski, ba'zan uzoq vaqt pedagoglik kasbida ishlagan o'qituvchilarda talabaning kayfiyatini, holatini, munosabatini idrok etish qobiliyati sustlashib qoladi. Bunday o'qituvchilarda talabalar dunyosiga qiziqish qobiliyati yo'qolib boradi. Pedagogik faoliyat his-tuyg'u bilan sezish, intuisiya (ichki tuyg'u) bilan ko'ra olish, pedagogik o'quv vazifalariga ijodiy yondashish yutuqlarning garovidir.

San'atkorning tomoshabinlar diqqatini jalb etishining beshta bosqichi mavjud:

San'atkor sahnaga chiqadi, tomoshabinlarni ko'zdan kechiradi va ularning orasidan o'ziga ta'sir obyektni tanlaydi.

Fikran o'sha obyektga yaqinlashadi va uning diqqatini o'ziga jalb etadi.

Obyektning (bitta yoki ikkita tomoshabinning) qalbini ko'zi va ongi bilan «paypaslab» ko'radi.

O'zining fikrini va tushunchalarini shu obyektga berishga (yetkazishga) harakat qiladi.

Obyektning javobi – tomoshabin o'rtasida o'zaro fikr almashish bamisoli (qalblararo nur berish va nur qabul qilish) jarayoni kechadi.

Tomoshabinning yoki talabalarning diqqatini jalb etishning bir necha metod va usullari mavjud:

Sust (passiv) metod – bu o'qituvchi asta-sekinlik bilan, o'z fikrini mantiqiy asoslash bilan talabalarning diqqatini asosiy maqsadga qaratadi.

Agressiv metod – bunday o'qituvchi his-tuyg'u va iroda, intellekt kuchi bilan talabalarning diqqatini qamrab oladi. Bu asosan kuchli, ekspressiv o'qituvchilarga xos. Bunday o'qituvchilar o'ziga ishonch bilan tinglovchilarni go'yoki gipnoz qiladilar. Gipnoz qisqa bo'lishi mumkin, ammo o'qituvchi har xil usullar bilan bu holatni istaganicha tuzishi mumkin.

Pedagogning o'z hatti-harakatini boshqarish qanday kechadi? Jamoani boshqarish uchun avvalombor, o'qituvchi o'z hatti-harakatini boshqarishni o'rganishi kerak. Buning uchun ayrim mashqlari deb ham ataladi. Bular quyidagilar:

Gavda, gavda a'zolarining hatti-harakatlari koordinasiyasini shakllantirish.

O'z kayfiyatini, mimikasini boshqara olishi va buni tinmasdan mashq qilish.

O'z tana a'zolarining harakatini idrok etishi.

Maqsadga erishganligini sezishi.

Bu malaka ko'nikmalarga erishish uchun quyidagi hatti-harakatlar va mashqlar bajarilishi lozim:

Nafas, muskul va gavda, gavda a'zolarining mashqlari bajariladi. Lekin, bu mashqlar quruq takrorlash bo'lmasdan, balki ongli ravishda maqsadli, his-hayajonli, hatti-harakatlar bo'lmog'i lozim.

Mimika, nutqning noverbal shakllari, nutq va ovoz modulyasiyasi (ritm, tembr va boshqalar) talab etiladi.

Ritmni sezish, fazoni – muhitni idrok etish, muhitdagi harakat va bu harakat dinamikasini tahlil eta olish.

Hozirgi davr yoshlariga har tomonlama tinimsiz ma'lumotlar, xabarlar, yangiliklar yog'ilib turganda, o'qituvchi uning diqqatini qanday qilib dars jarayonida muntazam saqlay oladi? Qanday qilib va nima bilan darsga qiziqish uyg'ota oladi?

Mashhur allomalarimiz, klassik pedagoglarimiz, milliy tarbiya sohasida katta yutuqlarga erishgan mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra aktyor mahorati tizimi va tamoyillari yuqoridagi muammolarga javob beradi.

Birinchi qoida – «Hayotiy haqiqat» - deb nomlanib, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalarga soxta, balandparvoz, yasama gaplar va fikrlar emas, balki hayotiy haqiqat beriladi. Talabalarga berilayotgan bilim va tushunchalar jonli, tabiiy, tushunarli bo'lishi kerak. Mavhum fikr va g'oyalarni o'zlashtirish talabalar tomonidan qiyin bo'lib, ular «quruq» gap bo'lib qoladi.

Ikkinchi qoida – bu bosh vazifa bo'lib, u mazmun va mohiyatdagi eng asosiy maqsaddir.

Bosh vazifa asar muallifining yoki o'qituvchining eng aziz, muhim istagidir. Bosh vazifa – talabalarni o'qitishdan, tarbiyalashdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad bo'lib, bu maqsadni darsga material tanlaganda, dars o'tganda va boshqa mashg'ulotlarda yoddan chiqarmaslik kerak.

Har xil darajadagi bosh vazifalar ham mavjud:

Umumiy bosh vazifa – pedagogning o'z faoliyatiga munosabati, vijdon va iymoni.

Har bir darsdan, mavzudan, bobdan yoki fandan ko'zda tutilgan bosh vazifa. Masalan: A.Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanidagi kuchli muhabbat, tarixiy davr ta'siri – asosiy bosh vazifaga o'xshaydi. Lekin, aslida asar qahramonlari o'rtasidagi insoniylik – insonparvarlik – buyuk insoniy munosabatlar yozuvchining bosh vazifasidir.

Adabiyot o'qituvchisi shu asarni o'tganda yozuvchining asosiy maqsadini yoddan chiqarmasligi kerak.

Shuningdek, qisman yoki vaziyat bilan bog'liq bosh vazifa ham bo'lishi mumkin. masalan: asarni bir necha bo'laklarga bo'lib o'tishda, har bir bob uchun, har bir dars uchun alohida bosh vazifa bo'lishi mumkin.

Uchinchi qoida – darsdagi faollik bo'lib, dars jarayonida talabaga yetkazmoqchi bo'lgan obrazlar, fikrlarni, his-tuyg'u, hayajon va faollik bilan berishdir. Ammo, o'qituvchi bu his-tuyg'uning kelishini kutmasdan, faol ravishda hatti-harakat, intilish qilsagina dars davomida zarur his-tuyg'uning o'zi keladi. Demak, har qanday pedagogik jarayonni amalga oshirishdan oldin, albatta shu fikr yoki dars mazmuni (yoki sahna ko'rinishi) inprovizisiya (oldindan mashq qilish) qilishi zarur. Inprovizasiya – o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, balki mashq yordamida – treninglar yordamida yuzaga keladi. Treninglar yordamida mustahkamlangan har qanday harakat, mashq o'qituvchini kelajakda o'tadigan dars jarayonida hech qanday tasodiflardan qo'rqmaydigan qiladi.

Insonning harakati, sezish va idrok qilishi, nutqi, fikrlash qobiliyati bir butun tizim bo'lib, pedagogik jarayonda bu tizimlar majmuasidan unumli foydalanishi uchun bu tizimlarni mohirlik bilan boshqara olishi va nazorat qila olishi muhimdir. Avvalombor pedagog o'z diqqatini, o'z muskullarini yaxshi boshqarishni o'rganishi zarur bo'ladi.

Masalan: bugun siz reyting – sinovlarini topshirmoqchisiz yoki ko'pchilik oldida chiqib gapirishingiz kerak. Oyoq va qo'llar titraydi, qo'l barmoqlari qisilgan, jag' muskullari taranglashgan. Ayniqsa, bu holat birinchi marta auditoriyaga kirganingizda yuz bersa, ya'ni talabalar sizning o'zingizga ishonchsizligingizni darhol sezishadi. Ular «Ustoz tajribasiz ekan, talabalardan qo'rqqar ekan», - degan xulosaga kelishadi. Siz keyinroq o'zingizni tutib olasiz, tajriba orttirasiz, ammo bugun auditoriyada, talabalar oldida shakllangan obrazingizni tuzishingiz qiyin bo'ladi. Tasavvur qiling, aydutoriyada hayajonlanishingiz, zo'riqishingiz va muskul tortishishlaringiz har kun davom etsa, o'qituvchi ish kunining oxirida charchab qoladi, asta-sekin asabiylashish kuchayib, har xil ruhiy, asabiy, ruhiy-ichki kasalliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Demak: bizda ichki, ruhiy nazorat-nazoratchi bo'lishi kerak. Nazoratchi hamma a'zolari birin-ketin tekshirib chiqib, agar keragidan ortiq muskul zo'riqlashlari mavjud bo'lsa, uni olib tashlashimiz kerak.

Umuman, olganda jismoniy va psixologik treninglar orasida katta farq bo'lmasdan, ular bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Jismoniy va psixologik treninglarni mustaqil ravishda va maxsus treninglar yordamida egallash mumkin. Bu esa pedagog faoliyatining samaradorligini, jismoniy va ruhiy sog'ligini saqlashga imkon beradi.

Aktyor(o'qituvchilar)lardan xayol va diqqatning qanchalik rivojlanganligiga qarab, ularni to'rtta turga ajratish mumkin:

I – Tashabbuskor tur: xayol va fantaziyaga tayangan holda mustaqil ishlaydigan, ish jarayonida o'zini qiynalmasdan har qanday rolga kira oladigan o'qituvchilar. Bunday aktyor bilan rejissyorning ishlashi oson kechadi.

Bu turdagi o'qituvchi darsni qiziqarli o'tadi, talabalarni ham xayol va fantaziyasini o'stiradi. U darslikdagi materialni qiziqarli qilib, talabalarga ta'sir etadigan qilib bera oladi. Bunday aktyor va o'qituvchi ko'rsatma kutib o'tirmasdan, uning o'zi yangi uslublarni o'ylab topadi.

II – Tashabbussiz tur: bunday o'qituvchi va aktyorlar tashabbussizroq bo'ladilar, ammo ko'rgan va eshitgan narsasini tez ilg'ab oladilar va uni moslab rivojlantiradilar.

Bunday aktyor bilan ham ishlash oson. Ammo, bunday o'qituvchi talabalarni deyarli eshitmaydi. Tajribali, tashabbuskor hamkasblarining maslahati, yangi qo'llanma va darsliklar bu o'qituvchining ijodiy ishlashi uchun turtki bo'lishi mumkin. Ular bunday yordam (turtki) bilan o'zlari uchun mustaqil ishlash usullarini topib oladilar.

III – Qobiliyati sust tur: bunday aktyor (o'qituvchi)lar berilgan yordamni ushlab qola oladilar, ammo uni rivojlantirish va undan ijodiy foydalanish qobiliyati ularda yo'q. Bunday aktyor bilan ishlash qiyin. Lekin, asta-sekinlik bilan qobiliyatni rivojlantirish mumkin. Bunday o'qituvchilar bir maromda ishlay olmaydilar. Ularning bir darsi yaxshi chiqsa, bir darsi yomon chiqadi. Bunday o'qituvchilar darslikdagi materiallarni qanday bo'lsa, shundayligicha o'zgartirmasdan beradilar, chunki ularning faoliyatida yangilik, ijod, xayol qilish yo'q. Ular faqat tayyor ko'rsatma, ishlanma va boshqalar yordamida ishlay oladilar.

IV – Qobiliyatsiz tur: bunday aktyor (o'qituvchi)lar o'zi ham ijod qila olmaydi, boshqalarning ijodini ham o'rgana olmaydilar. Bunday kishilar aktyor va o'qituvchi bo'lmagani ma'qul. Bunday o'qituvchi uchun

na darslik, na metodik qo'llanma, na ishlanma va ko'rsatmaning foydasi yo'q. Yaxshisi bunday o'qituvchi kollejdagi ishlamagani ma'qul.

Haqiqiy ustozlarda qanday sifat va qobiliyatlar bo'lishi zarur? K.S.Stanislavskiyning fikricha: xayolni tindirmasdan mashq qildirish kerak. Xayol – bu oldin ko'rilgan, eshitilgan, bilgan narsalarimiz yordamida yangi obrazlarni yaratish bo'lib, bu obrazlar dars ssenariyasini, tarkibini tuzishda o'qituvchiga yordam beradi. Agar e'tibor bergan bo'lsangiz bitta rolni har bir aktyor har xil tarzda o'ynaydi. Aktyorlik san'ati shundayki: o'zining tajribasi, qobiliyati va xayolini ishga solib rolni o'zicha (ozgina bo'lsa ham) o'zgartirishi mumkin. Masalan, V.Shekspirning «Gamlet» tragediyasini bir aktyor fojiali tus berib o'ynasa, ikkinchi bir qobiliyatli aktyor komik tarzda o'ynashi mumkin.

Agar shu teatr tajribasini kollejga o'qituvchining faoliyatiga ko'chirsak, quyidagicha manzara kasb etadi:

17. Muskullarni boshqarishni mashq qilish, diqqat, xotirani mashq qilib ko'rish.

Shuni doimo esda saqlash kerakki, oldindan o'ylangan, fikrlangan va tasavvur etilgan dars qiziqarli o'tadi.

Savol va topshiriqlar.

1. O'qituvchining pedagogik nazokati va odob-axloqi deganda nimani tushunasiz?
2. Pedagogik nazokat me'yorlarini sanab bering.
3. O'qituvchining muloqot odobida yoqtirish va yoqtirmaslik qanday rol o'ynaydi?
4. Pedagogik nizolarni bartaraf etish texnologiyasi.
5. Pedagoglik va aktyorlik faoliyatining qanday o'xshash tomonlari mavjud?

7 – ma’ruza: Pedagogik texnika haqida tushuncha. Pedagogik texnikani shakllantirish uslublari.

Reja:

1. Pedagogik texnika haqida tushuncha.
2. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari.
3. O’qituvchining o’z ruhiy holatini boshqara olish texnikasi. Ichki va tashqi texnika. Psixotexnikaning ilmiy asoslari.

Tayanch iboralar:

pedagogik texnika – o’qituvchi faoliyatining (hatti-harakatining) tashkiliy shaklidir, didaktik malaka – bilim va malakalarni eng samarador metod va vositalar orqali yetkazish, tashkilotchilik malakasi – guruh jamoasi dinamikasi, liderlari haqidagi ma’lumotlarni e’tiborga olib boshqarish, konstruktiv malaka – dars va darsdan tashqari jarayonni mohirlik bilan tashkil etish, kommunikativ malaka – talaba-talaba, o’qituvchi-talaba muloqotini ijobiy tashkil etish va bilim malakalarini bera olish qobiliyati, autogen mashqlar – o’z-o’zini ishontirish mashqlari, pantomimika, mimika.

Pedagogik texnika bir qancha usullarning yig’indisi bo’lib, bularga: 1) o’qituvchining tashqi ko’rinishi, 2) o’qituvchining nutqi kiradi.

«**Pedagogik texnika**» tushunchasi 2 guruh tarkibiy qismlarga bo’linadi.

Birinchi guruh – bu tarkibga o’qituvchining o’z hatti-harakatlarini boshqarishga aytiladi: 1) o’z gavdasini boshqara olish (mimika va pantomimika). 2) o’z his-tuyg’usini, kayfiyatini boshqara olish (keraksiz psixik zo’riqishni olib tashlash, ijodiy kayfiyatni o’zi uchun va talabalar uchun yarata olish). 3) ijtimoiy perseptiv qobiliyat (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol). 4) nutq texnikasi (nafas olish, ovozni to’g’ri qo’ya olish, diksiya, nutq tempi).

Ikkinchi guruhning tarkibiy qismlari - bunga jamoaga va shaxsga ta’sir eta olish malakasi bilan, ta’lim va tarbiya jarayonining texnologik tomonlari kiradi.

Bularga quyidagilar: didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ malakalar kiritiladi. Talabalarga talab va baholash texnikasi,

pedagogik muloqotni boshqarish, auditoriya jamoasida ijodiy ishni tashkil etish holatlari jalb etiladi.

Ikkinchi guruhning tarkibiy qismlarini kengroq ochib beramiz.

Ikkinchi guruhga: didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ malakalar kiradi.

1. **Didaktik malaka** (didaktika – ta’lim va uning maqsadi, mazmuni, shuningdek, ta’lim metodlari, vositalari va uni tashkil etish haqidagi fandir).

Didaktik malaka deb, o’qituvchining bilim va malakalarni eng samarador metodlar va vositalar bilan talabalarga yetkazishi tushuniladi.

2. **Tashkilotchilik malakasi:** o’qituvchining guruh jamoasi, uning tarkibi, dinamikai, guruh liderlari va past mavqyedagilarni bilishi, shu ma’lumotlarni e’tiborga olib auditoriyani mohirlik bilan boshqarishi.

3. **Konstruktiv malaka:** dars va darsdan tashqaridagi jarayonni mohirlik bilan tashkil eta olish. Darsda talabalarga bilim va malakalar berishning eng oson va qulay yo’llarini topa olish.

4. **Kommunikativ malaka:** dars va darsdan tashqari jarayonda talaba-talaba, talaba-o’qituvchi muloqotini ijobiy tashkil eta olish. Pedagogik muloqot yordamida talabalarga zarur bilim va malakalarni bera olish qobiliyati.

Yosh o’qituvchi qanday xatolarga yo’l qo’yadi?

Ko’pincha yosh o’qituvchilarning faoliyatini tekshirish quyidagi o’ziga xos kamchiliklarni aniqlashga imkon beradi.

Yosh o’qituvchilar, ota-onalar bilan bemalol, «yurakdan» gaplashishga qiynaladilar. Ular o’zlarini yo o’ta talabchan, yoki o’ta bo’sh tutadilar.

Ayniqsa, o’z nutqi, ovozidan ko’proq bezovta bo’ladilar, ba’zilar ortiqcha keraksiz harakatlar qilishadi yoki doska oldiga borib turishadi. Ko’pchilik yosh o’qituvchilar qo’llarini qayerga yashirishni bilmasdan, noqulay ahvolga tushib qoladir. Shuningdek, qaddi-qomatga ham e’tiborlari kam. Ba’zilar bukchaygan holda boshlarini yerdan ko’tarmaydilar. Qo’llari besaranjom yoki qo’lida biror narsa bilan shug’ullanganday bo’ladilar. Ulardagi eng asosiy kamchilik nutq bilan bog’liq bo’lib, ovozlari jonsiz, bir xilda, ifodali o’qish va gapirish malakasining yo’qligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, diksiyaning aniq emasligi (talaffuzning aniq emasligi, ovoz o’ta past yoki o’ta yuqoriligi) kabi kamchiliklar o’qituvchiga dars jarayonida talabalarga samarador ta’sirni birmuncha kamaytiradi.

O'qituvchining tashqi ko'rinishi estetik ta'sirchan, yuqori didli bo'lishi kerak. Tashqi ko'rinishga beparvo bo'lish ham, o'ta diqqatni qaratish ham yaxshi emas.

O'qituvchining sochi, kostyumi, taqinchoqlari va umuman kiyimlari yagona maqsadga yo'naltirilgan – ya'ni talabalar shaxsining shakllanishiga samarali ta'sir eta olishidir. Taqinchoqlar va kosmetikadan foydalanishda ham me'yordan chiqmaslik kerak.

O'qituvchining qiyofasi, uning yuz ko'rinishi, harakatlari, qaddi-qomatini tutishi, chiroyli yurishi va boshqalar ta'lim-tarbiyada muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchi doska oldida ortiqcha, bachkana qiliqlar qilishi, ortiqcha kulish, keraksiz harakatlar qilish maqsadga muvofiq emas. talabalar sizni auditoriyaga qanday kirganingiz, o'z qiyofangiz, salomlashishingizdan sizga baho beradilar. O'ziga ishonchlilik, osoyishtalik va erkin harakatlar, ochiq kungillik sizning hissiy ta'siringizni oshiradi.

Yosh o'qituvchining o'ziga ishonchsizligi, auditoriyadan qo'rqishi, uning butun ichki va tashqi holatiga ta'sir etib, ovozini bo'g'ib qo'yishi, oyoq va qo'llarining kuchsizlanib qolishi («shalvirab qoldi» deyishadi) ruhiy holatiga (ko'rinishdan qo'rqish) ta'sir etib, salbiy natijalarni keltirib chiqarishi mumkin.

O'z-o'zini boshqarishni o'rganish, yuqorida keltirilgan salbiy holatlarning bartaraf etilishiga yordam beradi.

O'z-o'zini boshqarishning quyidagi turlari mavjud:

a) o'z-o'ziga ishonch, optimizm;

b) o'z hatti-harakatini nazorat eta olish (muskullarning zo'riqishga va o'ta bo'shashining oldin olishga erishish, harakatlari bir tempda, nutqda nafas olishlari).

v) pedagogik zo'riqishni yengillashtiruvchi mashqlar (mehnat, musiqa, kitob, hazil-mutoyiba, har xil o'yinlar orqali).

g) o'z-o'zini ishontirish (autogen mashqlar).

Bu borada V.A.Suxomlinskiyning ba'zi maslahatlaridan ham foydalanish mumkin.

Auditoriyaga qovoq osig'liq holda kirmaslik zarur, ayniqsa kichik auditoriyalarda talabalar bilan hazil mutoyiba qilish, ularga dalda berish lozim. Talabaning va o'zining kelajagiga ishonish. Yosh o'qituvchilarga dars oldidan, o'zidagi ishonchsizlikni, hayajonni yo'qotish uchun relaksasiya seansi o'tkazilib, jismoniy va ruhiy bo'shashishga erishish mumkin. Buni **autogen mashqlar** deyiladi. Buning uchun tinch joyni tanlab, kucher (aravakash) shaklida o'tiriladi va maxsus tuzilgan formula

yordamida qo'l-oyoqlarga, muskullarga ruhiy ishontirish bilan iliqlik va og'irlik yuboriladi. Muskullar bo'shashtiriladi va tinchlantiriladi o'z-o'zini tinchlantirishga tayyorlanilgandan so'ng quyidagi formulani ichida takrorlanadi.

«Men tinchman. Men bugun darslarni o'zimga ishongan holda va muvaffaqiyatli o'taman. Bolalar qiziqib eshitadilar. Darsda o'zlarini erkin sezadilar. Men darsga yaxshi tayyorlandim. Dars qiziqarli bo'ladi. Darsni men yaxshi o'taman. Bolalar darsimga qiziqib quloq soladilar. Parvardigor menga kuch va iroda bergan. Men o'zimning jismim va ruhimni boshqara olaman. Kayfiyatim yaxshi. Dars berish qiziqarli. Dars berishni sevaman. Talabalar meni hurmat qiladilar va mening hamma talablarimni bajaradilar. Men dars berishni jon dilimdan sevaman.»

Pantomimika - bu gavda, qo'l va oyoqlarning harakatidir. Mohir o'qituvchi butun gavda va gavda a'zolari bilan bosh maqsadni, bilim berishni o'z obrazi orqali talabaga yetkazadi. To'g'ri qaddi-qomat, to'g'ri talaffuz, o'qituvchining o'ziga ishonishidan, bilimidan darak beradi.

Egilib yurish, boshning pastligi, boshni egib yurish, qo'llarning shalvirab turishi kishining ichki kuchsizligini, o'ziga, o'z kuchiga ishonchsizligini ko'rsatadi.

Shuning uchun ham, o'qituvchi eng avval darsda, talabalar oldida to'g'ri turishni o'rganishi zarur. Oyoqlar orasida 12-15 sm, bir oyoq sal oldinga chiqarilgan holda turiladi. Hatti-harakat iloji boricha latofatli, go'zal bo'lishi kerak. Ammo, soxta, sun'iy harakatlarning keragi yo'q.

Qaddi-qomat estetikasida ba'zi yomon odatlar juda xunuk ko'rinadi: u yoqdan – bu yoqqa silkinib turish, bir oyoqdan ikkinchi oyoqqa og'irlikni tez-tez o'tkazish, qo'ldan ortiqcha narsa ushlab turish, boshni, qoshni, burnini artish, quloqni qashib turish va boshqalar pedagogik talablarga yot narsalardir.

Qo'l harakatlari juda keskin juda katta bo'lmasligi kerak. Iloji boricha qo'l harakatlari yoqimli, tasdiqlash, inkorlash ma'nosida bo'lib, aylanma shaklda bo'lishi maqsadga muvofiq. O'z o'rnida qul harakati fikrimizni tasdiqlashga, uning ta'sirini oshirishga yordam beradi.

Uning imo-ishoralarida aniq, tushunarli ma'no bo'lmog'i lozim. Imo-ishoralar tasviriy va psixologik turlarga bo'linadi. Tasviriy ishoralar fikr yonlashini tasavvur etish, chizib berish uchun xizmat qiladi. Eng muhimi, psixologik testlar bo'lib, ular his-hayajon, tuyg'ularni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, o'qituvchi to'g'ri javobning ma'niligini boshini uch marta ohista pastga egish orqali, javobdan qoniqmaganligini esa boshini ikki tomonga «siyrak-siyrak» qilib chayqash orqali ifodalashi mumkin. Shuni

ta'kidlash joizki, ishoralar aytilmoqchi bo'lgan fikr to'g'risida oldindan ogoh etish uchun ishlatiladi, aytilgan fikrdan keyin ularni qo'llashning foydasi yo'q. Talabalarga aytiladigan fikr ta'sirini oshirish uchun oldinga qarab yurish, ularga dam berish uchun esa orqaga qaytish lozim.

Salom berganda qo'lni ko'krakka qo'yish va boshqa harakatlar boshqa kishilarga nisbatan hurmat belgisi ifodasidir.

Qaddi-qomatni to'g'ri tutishga turli jismoniy tarbiya mashqlari yordam beradi. Maxsus usullardan: devor oldida tik turish, butun tanani devorga yopishtirishga harakat qilish va boshqalardan foydalanish tavsiya etiladi. Eng muhimi, o'qituvchining o'z-o'zini nazorat qilishidir. O'qituvchi o'zini talabaning (yoki boshqa kishining) ko'zi bilan ko'ra olishi darkor.

Har doim talabalarga yuz tutib turish, guruh talabalaridan oldin ba'zan keyin yurish talab etiladi. Ayniqsa, muhim narsani aytmoqchi bo'lganda oldinga bir ikki qadam tashlanadi. Ayrim hollarda o'qituvchining orqaga chekinishi talabalarga dam berish (qisqa)ni bildiradi.

Mimika. Mimika bu his-tuyg'ularni, fikrlarni, kayfiyatni yuz muskullari yordamida bera olish tushuniladi. Ba'zan boshqa kishilarga (talabalarga) murabbiyning yuz ifodasi uning so'ziga qaraganda kuchliroq ta'sir etadi. Mimika va qiyofa so'zning, nutqning, fikrning ta'sirchanligini oshiradi. Uning talabalar tomonidan o'zlashtirilishini yengillashtiradi. Yuz harakatlari faqatgina o'quv tarbiya maqsadda qo'llanishi lozim. Yuz ifodasi butun qiyofa kabi o'ziga ishonch, xayrixoxlik, hukm, norozilik, xursandlik, faxrlanish, loqaydlik, qiziquvchanlik, halollik kabilarni ifodalay olishi lozim. Bolalar o'qituvchining kayfiyatini, o'qituvchining tashqi qiyofasidan bilib oladilar. Shuning uchun zarur vaqtda o'qituvchi his-tuyg'usini yashira olishi kerak. Uyda, ro'zg'ordagi tashvish, oila kayfiyatini auditoriyaga olib kirmasligi kerak. Yuzda insonning kayfiyatini ifoda etuvchi eng muhim a'zolar ko'z va qoshdir. Ushbu ikki a'zo yordamida juda ko'p fikrlarni kayfiyatni bildirish mumkin. Qiziqish, norozilik, hayron qolish, xursandchilik, ishonch, ishonchsizlik, hurmat, mazax qilish va shunga o'xshagan his-tuyg'ularni ko'pchiligini yuz bilan – mimik harakatlar bilan ifoda etish mumkin. Qoshning yuqoriga ko'tarilishi hayratlanishni, chimirilishi diqqatni to'plashni, qimirlatmasdan turish – xotirjamlikni, loqaydlikni, tez harakatga kelishi tang qolishni ifodalaydi. Ko'z kishining eng ta'sirchan organi hisoblanadi. O'qituvchi o'z yuz tuzilishining imkoniyatlarini yaxshilab o'rganib chiqishi lozim. U har bir hodisaga nisbatan o'z ko'z qarashlari bilan o'zining ijobiy-salbiy, betaraf

munosabatini ifodalay bilishi lozim. Uning ko'zi «olma kesak» termasligi yoki «baliq ko'z» bo'lmasligi lozim.

K.I.Stanislavskiy «Ko'zning ma'nosizligi – qalbning bo'shlig'i» degan edi. Bu borada mashhur yozuvchi L.Tolstoyning qimmatbaho psixologik fikrlari diqqatga sazovordir. Muallif «Ko'zlar borki, o'yib olar, ko'zlar borki, yeyman der, ko'zlar borki kulib turib yig'lar, ko'zlar borki, yig'lab turib kular...». Muammoga oid neyropsixolog Gans Salye (stress nazariyasining ijodkori) o'z laboratoriyasiga ishchi ilmiy xodimlarni ko'ziga qarab ishga qabul qilar ekan. Rostdan ham insonning qalbi uning ko'zida ko'pincha namoyon bo'ladi. Xursandchilikda – ko'zlardan xursandchilik porlaydi, ko'p gapiradi, yordam berishga tayyor. Qo'rquvda – ko'z katta ochilgan, qoshlar yuqoriga ko'tarilgan, ovozi titragan va hokazolarda seziladi.

Ko'z talabalarga qaragan bo'lishi kerak, polga, shipga, tashqariga qaramasligi kerak. Hamma talabalarni nazardan qochirmaslik kerak.

Ko'ruv diqqati: birinchi marta auditoriyaga kirganda, bironta talabani tanlab butun diqqatini o'sha talabaga qaratiladi (tor obyekt), keyin asta-sekinlik bilan bir nechta talabaga diqqat qaratiladi. (o'rtacha torlikdagi obyekt), yana asta-sekin butun auditoriyani nazar ostiga olish mumkin (keng maydondagi obyekt) va shu maydonni nazardan qochirmaslik kerak.

Mana masalan quvonchli holatni ifodalovchi belgilar: tabassum ko'z yashnaydi, haddan tashqari imo-ishoralar, so'zamollik boshqalarga yordam berish istagi ko'zga tashlanadi.

O'qituvchilarning nazari talabalarda bo'lmog'i lozim. Ular orasidagi ko'z aloqasi mashg'ulotlar davomida mustahkamlanib borishi kerak. Biroq shuni ham unutmaslik lozimki, katta yig'im, mitinglarda so'zga chiqqanlar bunday aloqadan voz kechish lozim. Chunki ko'pchilik tomonidan hosil bo'ladigan biomaydon notiqqa salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham olomonga xuddi devor yoki gulzorni kuzatgan kabi nazar tashlagan maqsadga muvofiq bo'ladi: olomon biomaydoni notiqqa salbiy ta'sir ko'rsata olmaydi.

O'qituvchining nutqi – pedagogik mahorat ko'zgusi sifatida.

Olimlarning hisoblashlariga ko'ra o'quv uchun ajratilgan vaqtning taxminan $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ qismi talabalarning o'qituvchi nutqini eshitishlari va tushunishlari uchun sarflanadi. Demak, o'quv materialining talabalar tomonidan puxta o'zlashtirilishi o'qituvchi nutqining kamoloti va yorqinligiga bog'liq ekan. Haqiqatdan ham A.Avloniy ta'kidlaganidek

«soʻz insonning daraja va kamoli, fazilatini ulugʻlab koʻrsatadigan tarozidir. Aql sohiblari kishilarning fikr va niyatini, ilm va quvvatini qadr va qimmatini soʻzlagan soʻzidan bilir». Ayniqsa, talabalar oʻqituvchi talaffuzi nutq texnikasiga katta eʼtibor beradilar. Dudaq kirish, tovushga taqlid kabi soʻzlarning masalan, «aytaylik», «xoʻsh», «anaqa», «oʻtga-boʻtga», «demak» kabi soʻzlarning oʻrinsiz ravishda koʻp takrorlanishi talabalarning ensasini qotiradi. Bunday hol faqat kollej talabalari orasidasidagina emas, balki oliy oʻquv yurti professor-oʻqituvchilari orasida ham uchrashi achinarli holdir.

Kishining ovozi, tabiati oʻzgarmas degan fikrlarga qoʻshilib boʻlmaydi. Hozirgi zamon fiziologiya fanining dalolat berishicha, ovoz sifatini mutloqo oʻzgartirish mumkin. Bu tarixiy faktlar bilan ham isbotlangan.

Hozirgi vaqtda nutq texnikasiga doir mashqlar tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim teatr pedagogikasi tajribasiga tayanadi hamda nutq paytida toʻgʻri nafas olish tanaffus va diksiyani soʻzlash kabi koʻnikmalar majmuasidan tashkil topgandir. Mazkur tizimni oʻzlashtirgan istalgan oʻqituvchi oʻz nutqi orqali talabalarda oʻzi istagan bilim, koʻnikma va malakalarni singdira oladi, tarbiyalay oladi.

Qadimiy Gresiyada tugʻilib oʻsgan Demosfen qaddi-qomati koʻrimsiz, ovozi boʻgʻiq (boshini bir tomonga burib turadigan yomon odati ham bor edi) boʻlib, odamlarning oldida gapirishga uyalar edi. Lekin, Demosfenning yagona orzu-havasi orator – notiq boʻlish edi. U uzoq vaqt, muntazam ravishda oʻz ustida ishlash natijasida Gresiyadagi eng mashhur siyosiy notiqqa aylandi. V.Napoleon ham ogʻziga kichkina toshchalar solgan holda shovqunli daryo qirgʻogʻida nutqini mashq qilish natijasida, ajoyib notiq boʻlib yetishdi. Bu boʻlsa, doimiy, izchil ishlash bilan katta yutuqlarga erishish mumkin. Nutq texnikasi asosan teatral-sahna pedagogikasida ishlab chiqilgan.

Nafas olish organizmi tirik saqlash bilan birga, hosil qilinadigan energiya kuch manbai hamdir. Har kungi oʻzaro suhbat davomida nafas olish qiyin emas, ammo oʻqituvchi uzoq vaqt gapirishi, maʼruza oʻqishi jarayonida nafas mashqini olgan boʻlmasa, qiynalib qoladi. Nafas olish yurak qon tomir ishi – puls tezlashadi, inson yuzi qizarib ketadi. Hatto nafas qisilishi ham paydo boʻlishi mumkin.

Nafas olish texnikasida toʻgʻri foydalanishning inson sogʻligʻiga katta foydasi bor. Fiziologiyada toʻrt xil nafas olish farqlanadi:

1. Yuqorigi nafas – bu nafasda yelka va ko'krak qafasining yuqori qismi qatnashadi. Bu kuchsiz, yuzaki nafas olishdir. Bunda faqat o'pkaning yuqori qismi qatnashadi.

2. Ko'krak nafasi – bu nafasda qobirg'alararo muskullar qatnashadi. O'pkaning eniga hajmi kengayadi, ammo diafragma kam qatnashadi. Shuning uchun nafas chiqarish yetarli bo'lmaydi.

3. Diafragmal nafas - bu nafasda diafragmalning pastga (qorin tomoniga) cho'zilishi yuz beradi va o'pkaning nafas olishidagi roli uncha yetarli bo'lmasdan qoladi.

4. Diafragmal-qobirg'a nafasi. Bunday nafasda o'pka eniga va bo'yga o'zgaradi va diafragmaning qisqarishi, qobirgalararo muskullar va qorin muskullari qatnashadi. Bu eng to'g'ri nafas olish bo'lib, asosan nutq nafasdan ushbu usulda foydalaniladi.

Talabalarga «Diafragmal – qobirg'a nafasi»ning mexanizmini chizmalarda gapirib berish kerak.

Ammo, oddiy nafas olgandagi havo nutq uchun kamlik qiladi. Nutq nafasida nafas chiqarish, nafas olishga qaraganda ancha cho'ziqroq davom etadi. Ovoz nafas chiqarganda yuzaga keladi. Diafragmani, qorin muskullarini va qovurg'alararo muskullarni mustahkam qiluvchi maxsus mashqlar mavjud. Bularga yotgan joyda burun orqali chuqur nafas olish kiradi. Siz o'pkaning kichik bo'lakchalari nafasga to'lib kelayotganini, qorin muskullarining taranglashayotganini va pastki qovurg'alarning kengayayotganligini sezasiz. Xuddi shunday mashqni tik turgan holda bajarishga urinib ko'rish kerak. Ammo, iloji boricha havo o'pkaning pastki qismlarida bo'lishi zarur.

Ovoz – ayniqsa yaxshi, ovoz maxsus mashq qilmasa, ba'zan yo'qolib ketadi. Ovoz apparati uch bo'limdan iborat:

1. Generator – ovoz generatsiyasi ovoz paylarida hosil bo'ladi, bunda og'iz bo'shlig'ining roli kam. Ovoz paylari shovqin va tonlarni farqlaydi.

2. Rezonator tizimi – bunda tomoq, xalqum, burun bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i qatnashadi va ular ovozning kuchini (statikasini) va dinamikasini ta'minlaydi.

3. Energetika tizimi – o'pkadan kelayotgan kuchli nafasning miqdori va tezligini ta'minlaydi.

Demak, ovoz tomoqdan (o'pkadan) kelayotgan havoning ovoz paylari orqali o'tganda hosil bo'ladi va og'iz bo'shlig'i yordamida kuchayadi. Pedagogikning nutqi uchun avvalambor tovushning kuchi zarur. Bu o'pkadan kelayotgan nafasning kuchiga va tezligiga bog'liq.

Tovushning yuqoriligi – bu tovushni uzoqqa yetkaza olish va yuqori-pastligini boshqara olishdir.

Tovushning hakaratchanligi va o'zgaruvchanligini tovushning mazmuniga, sharoitiga, tinglovchilarning kayfiyatiga qarab oson o'zgartira olish mumkin. Harakatchanligi – past, o'rta, yuqori tiplarga bo'linadi.

Diapozon – ovoz hajmi, tonlarining eng past va eng yuqori chegaralaridir.

Tembr – ovozning shiraligi, ohangi, ochiqligi va yoqimlilikidir. Har bir insonda o'ziga xos individual ovoz bo'ladi.

Ovozning tembri rezonatorlar yordamida o'zgaradi. Yuqori rezonatorlar (bosh) va pastki (ko'krak) bo'linadi.

Pastki ko'krak rezonatorlari: traxeya va katta bronxlar; yuqori-bosh rezonatorlariga: bosh quyisi, burun bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i kiradi.

Ongli ravishda ovozni mashq qildirish uzoq, muntazam va individual davom etadi. Tadqiqotchilar shuni ko'rsatadiki, past ovoz talabalar tomonidan yaxshi idrok etiladi. Past ovoz ularga yuqori ovozga nisbatan yoqadi. Yuqori ovoz o'qituvchilar kasalliklarining 40,2 %ini ovoz kasalliklari tashkil etadi. Ovoz kasalligining sabablari: a) yuqori ovozda gapirish; b) ovoz apparatlaridan to'g'ri foydalanmaslik; v) ovoz gigiyenasiga amal qilmaslik; g) ovoz apparatlarining tug'ma kamchiliklaridir. Turli xil ovoz kasalliklarining oldini olish maqsadida ishdan so'ng pedagog 2-3 soat davomida kam va sekin gapirish kerak. 3-4 soat dars berishdan so'ng bir soat ovoz apparatlariga dam berish kerak.

O'qituvchilar asabiylashmasligi, ayniqsa, ovqat yeyish kun tartibiga rioya qilish kerak. Masalan: ovoz apparatlari achchiq, issiq, sovuq, spirtli ichimliklar, chekish ovoz paydo bo'lish a'zolarining qizarishiga, yallig'lanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tomoqni qurib qolishdan saqlash uchun mutaxassislar soda va yod eritmasi bilan halqumni chayib turishni tavsiya etadilar. Quyidagi maslahatlar ham o'qituvchilarga foydali:

1. Bir xil tonda gapirish ovoz muskullarini charchatib qo'yadi. Agar har xil ifodali belgilar bilan gapirilsa – ovoz apparatlari sog'lom bo'ladi.

2. Bo'r-melning mayda changlarini ovoz paylari uchun juda ham zararli, doimo doskani xo'l latta bilan artish kerak.

3. Dars bergandan so'ng, agar havo sovuq bo'lsa, tez yurmaslik kerak. Chunki, sovuq havo halqumni yallig'lantiradi.

Talabalarining o'qituvchi nutqini yaxshi idrok etishi uchun o'qituvchi tovush, so'zlarni aniq va ifodali talaffuz etishi kerak. Tovush, bo'g'in va so'zlarni to'g'ri talaffuz etishda ovoz apparati: lablar, til, tish, jag'lar,

tanglay, kichik til, halqum, ovoz paylari qatnashadi. Nutqdagi organik kamchiliklarni jarrohlik va logopedik uslublar bilan bartaraf etish mumkin.

Noorganik kamchiliklar esa: to'ng'illab gapirish, soqovlanish, duduqlanish, ba'zi bir tovushlarni talaffuz eta olmaslik, burunda gapirish – manqalik, tez gapirish, chala gapirish.

Bularni bartaraf etish uchun nutq organlari harakatini – artikulyasiya mashqlari – artikulyasiya gimnastikasi o'tkaziladi. Bu ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: a) nutq apparatlarini mashq qildirish, b) har bir unli va undosh tovushlarning to'g'ri artikulyasiyasini mashq qilish.

Nutqning tezligi, alohida bo'g'inlarning va so'zlarning jaranglashi, shuningdek, nutq ritmidagi pauzalarga rioya qilish nutqining ritmini tashkil etadi. K.S.Stanislavskiyning ta'kidlashicha: «Intonasiya va pauzaning o'zi, so'zdan ham ortiqroq eshituvchiga hissiy ta'sir etadi». Nutq tezligi o'qituvchining individual xususiyatlariga, nutq mazmuniga va muloqot vaziyatiga qarab o'zgaradi. Ruslarning optimal nutq tezligi bir minutda 120 ta so'z ekan. Ammo, V-VI auditoriyalarda tekshirilganda 60 dan, kollej talabalarida esa 75 ta so'zdan oshmasligi aniqlandi. So'z qanchalik muhim bo'lsa, u shuncha cho'ziq aytiladi. Ma'ruza ham muhim bo'lsa, dona-dona qilib tezligini sekinlashtirgan holda talaffuz etiladi.

Pedagogik xayol – pedagogik ta'sir ko'rsatishning tarkibiy qismi sifatida. Pedagogik xayolni taxminan quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

- Pedagogik faoliyatga hamkorlik ko'rsatish bosqichidagi xayol;
- Bevosita tadbir dars oldidagi pedagogik xayol;
- Pedagogning ijodiy kayfiyatini rag'batlantiradigan xayol;
- U yoki bu harakat, hodisaning sababini bilib olishga yordamlashadigan xayol;
- Istiqboliy pedagogik xayol;
- Pedagogik xayolning asosiy yo'nalishlari:
- Pedagogik vaziyatni tahlil qilishga yordam beradigan xayol;
- Pedagogik vazifani samarali hal etishga qaratilgan xayol;
- Pedagogik ta'sir natijalari oldindan ko'ra olishni ta'minlovchi xayol;
- Tarbiyalanuvchilarni his-tuyg'ular va niyatlarini oldindan bilishga yordam beradigan xayol;

Xayolning ana shunday vazifalari talaba shaxsini axloqiy, aqliy rivojlanishi istiqbolini ta'minlaydi. Har bir talaba va jamoa psixologiyasida o'zgarishlarini seza bilishi talaba o'qituvchidan empatiya rivojlangan bo'lishi lozim. Busiz tarbiyachi va tarbiyalanuvchi orasida bir-

biriga ta'sir ko'rsatishi samaradorligi hosil bo'lmaydi. Hissiy o'xshatish tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishni eng ijtimoiy psixologik tarkibi xusni bo'lib, unda ko'p tomonlama rol o'ynaydi.

U **birinchi bosqichda** pedagogik niyat tug'ilishi bosqichida pedagogika bolalar bilan bo'ladigan munosabatni rejalashtiradi.

Ikkinchi bosqich – niyatni ishlab chiqarish bosqichida hissiy o'xshatish ancha faol harakat qiladi.

Uchinchi bosqich – guruh bilan bevosita muomala jarayonida niyatning gavdalanishi va amalga oshish bosqichida hissiy o'xshatish pedagogikaning muomaladagi tezkor aloqani saqlashni umumiy prinsipi sifatida namoyon bo'ladi. Ta'sir ko'rsatishning muayyan natijalarini his qilish va ilgari rejalashtirishga va tuzatish kiritadigan usullarni va joriy pedagogika vaziyatdan yo'l topishga yordam beradigan vaziyatli nodir hodisa sifatida tanlash imkonini beradi.

Pedagogik ijodkorlik to'rtinchi bosqich hissiy o'xshatish amalga oshiriladigan faoliyat va muomalaning mumkin bo'lmagan natijalarini tasavvur etish va sezish, ularning yo'nalishini aniqroq va maqsadga muvofiqroq rejalashtirishga yordam beradi.

Uning tuzilishi quyidagicha:

Hissiy pedagogik

O'xshatish, ta'sir ko'rsatish

Pedagogika faoliyatining g'oyat murakkab jihatlarini amalga oshirish uchun pedagogik diqqatni boshqara bilish lozim.

Pedagogik diqqat pedagogik faoliyatning tarkibiy qismi sifatida bir qator olimlarning asarlarida ancha to'laroq o'rganib chiqilgan. Diqqatning tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishga alohida rolini ayniqsa, K.S.Stanislavskiy aniqlab bergan «Diqqat sovuq» mulohazakor diqqat emas, balki hissiy, faol diqqat – barqaror diqqat holatini uyg'otishga yordam beradi.

Diqqat ko'p tomonlama bo'lmog'i kerak. Ijodiy pedagogik diqqatning quyidagi xususiyatlari mavjud. Ko'p ob'yektivlik, jo'shqinlik, amaliylik, barqarorlik; u aqliy, hissiy va irodaviy xususiyatlarga ham egadir. Diqqatning jo'shqinligi 3 xil darajaga ega:

Diqqatni bir nechta ob'yektga yo'naltirishni bilish;

Asosiy narsani ajratish, ikkinchi darajali narsani nazorat qilish, bilish;

Diqqatning yangi ob'yektlarini diqqat maydoniga kiritish, yangi ob'yektlarning paydo bo'lishini oldindan belgilab olish.

Diqqatning jo'shqinligi:

Barqaror diqqat;

Diqqat faoliyatidagi to'sqinliklarni yig'ishga qodir bo'lib qolmasdan, balki ularni oldindan payqashga ham qodir;

Barqaror va amaliy diqqat.

Katta yoshdagi kishidan diqqatning hajmi 4-6 obyektga yetadi. Shuning uchun obyektlarni soni ko'paygan sharoitda mashq qilmagan kishidan nazorat yo'qolishi mumkin. Sarosimaga tushish holati boshlanadi. K.S.Stanislavskiy «Aktyorning roli ustida ishlash» nomli asarida diqqatning hajmi haqida gapirar ekan. Diqqatning kichik, o'rta va katta doiralarni ajratib ko'rsatadi hamda diqqat doirasini kichikdan kattaga qarab sekin-asta kengaytirib borishni tavsiya qiladi. Uning bu fikri pedagogik faoliyatiga ham to'liq taalluqlidir.

Bo'lajak pedagogni aktyorlik psixotexnikasini amaliy usullariga o'rgatish.

Harakat, diqqat, organik, mushaklar erkinligi, xayol, muomala, tagma'no, vazifadan tashqari vazifa, to'ppa-to'g'ri harakat – K.S.Stanislavskiy sistemasining asosiy tushunchalari bo'lib, ularni bo'lajak o'qituvchi o'zlashtirib olishi foydalidir. K.Stanislavskiy o'gitlaridan biri «Ishlab chiqarishga doir harakat har qanday majburiylikni tashabbusiga aylantirishdir». O'qituvchining harakati diplomatik uchrashuv muhim psixologik narsa hisoblanadi. Auditoriyaga kirish pedagogik safarbarlikni va ayni vaqtda teatr «erkinlik», ko'tarinkilikni talab qiladi. Sahnadagi asosiy hodisalardan biri kelish va ketishdir. Tashqi ko'rinish o'qituvchi safarbarlikning qo'shimcha guvohidir. Pedagogning auditoriyada turish holati o'zining alomatlariga ega. Masalan: chap qism eng oddiy murabbiyning tili «Oddiy bo'lishlik» ni bildiradi. Bunda ko'z qarashi g'oya harakatining o'ng qismidagi bo'sh makonga «haydaydi». Chunki ko'z shartli-refleksli fiziologik mexanizmlar tufayli fazoni chapdan o'ng tomonga qarab «o'qiydi». Undagi kompozisiya tugallikka intiladi. Chunki chap qismdagi fazo o'ng tomonda joylashgan. Kompozisiyani qisib qo'yganday bo'ladi va bu bilan uni ahamiyatliroq, salobatliroq qiladi. Pedagogikaning talabalarga yuzi bilan qarab turishi (unga) yoki burilib turishi ham o'ziga xos xususiyatga ega.

Muskullarni ozod qilish pirovard natijada ortiqcha hayajonlanishga barham berishni maqsad qilib qo'yadi, ya'ni psixik zo'riqishni yengishga yordam beradi. Qo'l mushaklarini bo'shatish uchun irodani zo'riqtirish mashqini o'tkazish lozim: irodani zo'riqtirish, barmoq muskullarini bo'shatish lozim. Navbatdagi mashq – zo'riqishni va bo'shashni alohida-alohida sezish mashqida, masalan: o'ng va chap oyoq, chap qo'l va o'ng oyoqni zo'riqtirish mumkin.

Xotira, diqqat va xayolni mashq qildirish – aktyorlik psixotexnikasining 3 asosiy qismi.

Xotirani mashq qildirish qoidalari va usullar K.S.Stanislavskiy va uning shogirdlari tomonidan ishlab chiqilgan.

M.Chexov «Aktyorning texnikasi to'g'risida» nomli kitobida quyidagi mashqlarni keltiradi.

1-mashq. Oddiy buyumni tanlab oling. Uni ko'zdan kechirib chiqing. Buyumga «qarash»dan qochishda o'zingiz uchun uning tashqi ko'rinishini tavsiflang. Diqqat jarayonini tashkil etuvchi hamma to'rt harakatni ichidan (psixologik) takrorlang: buyumni qo'lga olib, uni o'zingizga torting, unga intiling, u bilan birga qo'shilib ketishga harakat qilganday ichiga kiring. Bu harakatning har birini dastlab alohida-alohida keyin birgalikda qiling, ikkitadan, uchtdan va h.k. qilib birlashtiring. Mashqni davom ettiring, shuni kuzatib boringki, sizning sezish a'zolaringiz ham, davomushkulotlaringiz ham ortiqcha zo'riqmasin. Diqqatning quyidagi tartib almashtiring:

1-oddiy ko'rinadigan buyum

2-tovush

3-odam nutqi

4-esga tushgan oddiy buyum

5-esga tushgan tovush

6-esga tushgan odam nutqi (so'z yoki bitta iborat

7-siz yaxshi bilgan, esga tushgan kishi obrazi)

8-pyesa yoki adabiyotdan olingan obraz, xayoliy mavjudot, manzara me'moriy shakl va shu kabilardan siz o'zingiz yaratgan obraz...

Mashqlarning uzoqligidan ko'ra, ularning muntazamligi (bir kunda ikki uch marta) muhimdir. Vaqti-vaqti bilan murojaat qilib ko'ring.

Diqqat, xotira va xayol bir-biriga bog'liq hodisalar bo'lib, ularni K.S.Stanislavskiy «aktyorlik psixikasining uch asosiy qismi» deb atagan.

Muomalani mashq qildirish usullari.

Muomala – falsafa, sosiologiya, kibernetika, tilshunoslik, psixologiya va pedagogikada ilmiy tadqiqotlarning alohida fanlararo sohasi deb qaraladi. Pedagogik kategoriya bo'lgan muomala o'zaro bog'langan uch nuqtai nazardan qarab chiqiladi va ularga muvofiq ravishda bo'lajak pedagoglarning muomalasini tarbiyalash mumkin:

Respublikamiz mustaqil taraqqiyoti, ijtimoiy madaniyatida ishtirok etish;

Erkin fikrlovchi vatanparvar, insonparvar shaxsni shakllantirish;

Ijodiy individuallikni rivojlantirish.

Talabalarni muomalaga tayyorlash ularda quyidagi fazilatlarni rivojlantirishni o'z ichiga oladi:

- ijodiy tafakkurni;
- nutqni erkin egallashni;
- empatiyada qobiliyatni;

Muomala sohasidagi ijodiy yo'l-yo'riqlarni;

O'zaro fikr almashish malakalarini.

K.S.Stanislavskiy shaharlararo o'zaro muomalaning boshlang'ich bosqichiga katta ahamiyat berish kerak, deb hisoblagan edi. Bu bosqich «Obyekt qalbini ko'z changali bilan sinab ko'rishga» asoslangan, bu begona qalbni sub'yekt va erkin muomala harakatining 5 ta majburiy bosqichini belgilab berdi.

1 – bosqich – tevarak-atrofdagi sharoitda mo'ljal olish va obyekt tanlash, muomala ob'yektiga qarab yo'l tutish;

2 – bosqich – ob'yekt diqqatini o'ziga tortish;

3–boshqich – muomalaga «moslashish», sherikni to'lqinlantiradigan narsaga tayyorlash va moslashtirish;

4 – bosqich – sherikni ichki nazar bilan ko'ra olish;

5 – bosqich – sherikni teskari aloqaga doir javobini idrok etish, uning muomalaga tegishli xayollari, idroklardan olgan ta'sirlarini ma'lum qilish.

Muomalani mashq qildirish 6-12 o'kuvchidan iborat mashq guruhlaridan o'tkaziladi. Ba'zan guruh a'zolari sonini ko'paytirish mumkin.

Mashq guruhi ishining asosiy prinsiplari:

1. Ishonchli va oshkora muomala uchun sherikka ta'sir ko'rsatish va axborotning hissiy mazmunini ma'lum qilish, muomala qilinayotgan subyektning o'zi ma'lum qilinayotgan narsani qanday ko'rishni bilish;
2. Muhokamalarda javobgarlik;
3. Samimiylikka rioya qilish;
4. Rahbarlikning ijtimoiy psixologik mashq o'tkazishning umumiy qoidasiga muvofiq amalga oshirilishi; bunda «sheriklik» (T.S.Yatsenk) prinsipi asosiy prinsip hisoblanadi.

Rahbarlik xarakteri demokratik bo'lib, rahbar ishtirok etmaydigan, o'z-o'zini boshqarish prinsipi bo'yicha ayrim mashg'ulotlar o'tkazishga yo'l quyiladi. Hammasi bo'lib 30 ta dan 50 tagacha «sessiya» o'tkaziladi. Har bir mashg'ulotdagi ish 1-1,5 soatdan oshmaydi.

Kirish quyidagi psixogimnastik mashqlar bilan boshlanadi:

1. Harakatlanish tarzidagi usullar – psixogimnastikasi;
2. Guruhliy qo'shik aytish yoki raqsga tushish;
3. Musiqa tinglash (birgalikda);
4. «Psixorasm» - berilgan mavzuda loyixaviy rasm chizish;
5. Harakatlanishga doir o'yinlar;
6. So'zsiz muomala;
7. Og'zaki muomala;
8. Sosiogrammalar tuzish (guruhdagi o'zaro munosabatlar haqida);
9. O'yinlar;
 - kim qanday?
 - fahm-farosat;
 - bojxona;
 - oltinchi tuyg'u;
 - sen kimsan;
 - gavda tili;
 - halokat;
 - plyuslar va minuslar;
 - orqasi bilan;
 - qattiq hayajonli harakatsiz;
 - his tuyg'ularni so'zsiz ifodalash;
 - harakatli sosiogramma. Bunda quyidagilarga e'tibor qaratiladi:
1. Qatnashchilardan birining ustun mavqyeda bo'lishi;
2. Kim kimga yordam bermog'i;
3. Mayllar;
4. Dilkashlik (diqqat kimga qaratilgan);
5. Diqqatni talab qilish;
6. Bog'liqlik;
7. Bo'ysunuvchanlik;
8. Musobaqa;
9. Ishonchsizlik;
10. Yoqtirmaslik;
11. Tajovuzkorlik.

Xuddi shu nuqtai nazardan shaxslararo harakatlarni qabul qiluvchi kishiga nisbatan ham tahlil qilinadi, lekin teskari belgi bilan tahlil qilinadi. Masalan, ustun mavqyeni tahlil qilishda sizni himoyadagi o'z fikriga ishontirgan kishi, kim sizning yoningizni olgan bo'lsa, o'sha kishi hisobga olinadi va h.k.

Savol va topshiriqlar.

1. Pedagogik texnika deganda nimani tushunasiz?
2. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari haqida so'zlang.
3. Nutq texnikasi nima?
4. Didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ malakalar haqida gapirib bering.
5. O'qituvchining nutq texnikasida ko'ruv diqqati qanday ahamiyatga ega?
6. O'qituvchining nutqida nafas, ovoz, nutqning tezligi, intonasiya qanday ahamiyatga ega?

8 - ma'ruza: Nutq texnikasi va madaniyati.

Reja:

1. Nutqning inson hayoti va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni. Mutafakkirlar va pedagoglarning so'z va nutqning ijtimoiy jamiyatda tutgan o'rni va roli haqidagi qarashlari.
2. Nutqning o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro muloqot jarayonidagi asosiy bog'lovchi vosita ekanligi. Nutq organlari, nutq apparati. Til va nutq. Og'zaki nutqning psixologik tuzilishi; maqsadi (nima uchun gapirayapman?), mazmuni (nima demoqchiman?).
3. Nutq madaniyati haqida tushuncha, uning unsurlari. Nutq texnikasi: nafas olish, ovozni yo'lga qo'yish, uning tozalanishi, talaffuz, nutq sur'ati.
4. O'qituvchi nutqining mantiqiyligi. O'qituvchining nutqiy madaniyati. Nutqning orfologik me'yorlari: tovushlarni to'g'ri talaffuz etish. O'qituvchi nutqining grammatik jihatdan to'g'riligi (savodxonligi). Nutqning ifodaviy hamda his-tuyguga boyligi. Nutq uslubi. O'qituvchining nutq mahoratini takomillashtirish yo'llari.

Tayanch iboralar: mutafakkir-pedagoglar so'z va nutq haqida, nutq organlari, nutq apparati, nutq texnikasi, og'zaki nutqning psixologik tuzilishi.

Mohir o'qituvchining, ustozning nasihatlarini, tarbiyaviy-axloqiy so'zlarini, uning qalbini to'lqinlantiruvchi darslarini eslamagan kim bor. Alisher Navoiyning ustoz haqidagi so'zlarini eslang! «Maktabdor domla

esa bir to'da bolaga ilm-adab o'rgatadi. Bunga nima yetsin! Lekin shunisi ham borki, bolalar orasida fahm-idroki ozlari bo'ladi. Muallim bu kabi holatlarda yuzlab mashaqqat chekadi. Shu jihatdan olganda bolalardan uning ustozning haqqi ko'p agar shogird ulg'aygach, podshohlik martabasiga erishsa ham, o'z muallimiga qullik qilsa arziydi». (A.Navoiy «Mahbub ul Qulub» 29-bet, T-1983 yil)

Ta'lim va tarbiya asosan so'z, nutq yoramida amalga oshadi. shuning uchun ham o'qituvchining nutqiga umuman madaniy, kasbiy va pedagogik va boshqa juda ko'plab talablar qo'yiladi. Nutq asosan og'zaki va yozma nutq turlariga farqlanadi.

O'qituvchi nutqining ko'p qismini og'zaki nutq tashkil etadi. Og'zaki nutqning vazifasi:

a) o'qituvchi va talaba orasidagi umumiy muloqotni amalga oshiradi;
b) nutq yordamida o'qituvchi talabalar ongiga, istak va motivlariga, his-tuyg'ulariga ta'sir etib, agar zarur bo'lsa, ularning kamchiliklarini korreksiyalashga, to'g'rilashga xizmat qiladi;

v) ta'lim jarayonida olingan bilimlarni butunligicha idrok etish, bilim va tushunchalarning talaba ongiga ongli ravishda mustahkamlashiga yordam beradi;

g) nutq yordamida talabalarning o'quv va amaliy faoliyatlarini samarador tarzda tashkil etishga yordam beradi.

Darsda o'qituvchi nutqining qanchalik ahamiyatli ekanligini tushunish uchun 2 ta o'qituvchi darsining kirish qismini tahlil qilamiz:

Birinchi o'qituvchi: «Bugun bizlar siz bilan ajoyib bir asar g'azal mulkining sultoni hazrat A.Navoiyning «Qush tili» dostoni haqida gaplashamiz. Farididdin Attorning shu nomdagi go'zal asari yosh Alisherni 6 yoshlidagi haddan tashqari qiziqtirgan bo'lib, uning yosh qalbini maftun etgan edi. Asar shoirga shunchalik tasir etgan ediki, u umrining oxirida shu mavzuga qaytib, o'ziga xos – bir shoh asarni yaratdi. Asarda asosiy g'oya – bosh vazifa: ollohni izlash bilan inson o'zini, o'zligini izlash mashaqqati tasvirlangan. Ya'ni «o'zini bilgan odamgina ollohni biladi»-deb bekorga aytilmaganligi yana bir bor isbot etiladi.

Ikkinchi o'qituvchi; «Salom bolalar. Dars boshlandi, darslik va keraksiz kitoblarni yopamiz, gap so'zlar tamom. Hamma menga quloq solsin. Bugun sizlar bilan A.Navoiyning «Qush tili» dostonini o'rganamiz. Oralaringizda shu asarni o'qiganlar bormi? Bo'lsa, qo'lini ko'tarsin. Uch kishi, juda kam, o'qiysizlar, bu yalqovlik belgisidir».

Birinchi o'qituvchi, talabalarga asar haqida hissiy ko'tarinkilik ruhida, kirish so'zi bilan talabalarning diqqatini qamrab oladi.

O'qituvchining nutqi, his-to'yg'usi, yuz qiyofasi shunchalik tasirchan ediki, u bu asarni birinchi marta gapirib berayotgandek edi. Talabalarning g'ovur-g'uvuri bilan boshlangan dars, asta-sekin auditoriyaning jimjitligiga aylandi. Ikkinchi o'qituvchining talabalar bilan muloqotida ortiqcha so'zlar ko'p, rasmiy, befark, u talabalarning diqqatini ortiqcha narsalarga qaratadi.

Shunday qilib, birinchi o'qituvchining nutqi «unumli» hisoblansa, ikkinchi o'qituvchining nutqi «unumsiz» hisoblanadi.

O'qituvchining og'zaki nutqi ikki xil turda: monologik va dialogik nutqlarga bo'linadi. Monologik nutq turi o'qituvchining faoliyatida qo'llaniladi. Uning quyidagi shakllari: hikoya ma'ruza, izoh, tushuntirish, baho berish va boshqalar mavjud.

Dialogik nutq: Shuningdek, o'qituvchining talabalar bilan auditoriyadan tashqarida gaplashishi, salomlashishi va boshqalar ham kiradi. Auditoriyadan tashqari (yoki maktabdan tashqari sharoitda) talabalar o'qituvchining nutqiga ko'proq e'tibor beradilar.

Norasmiy sharoitda o'qituvchi o'zining nutqiga, hatti-harakatiga, fikriga javobgarlik yuqori bo'lishi kerak. Chunki, auditoriyadan tashqari faoliyat jarayonida o'qituvchining hatti-harakatini talabalar ko'pincha namuna sifatida qabul qiladilar. O'qituvchi nutqi ma'lum pedagogik vazifani bajarishi va ma'lum pedagogik talabga javob berishi zarur. Bular quyidagilar:

a) Nutqning lug'aviy, grammatik va boshqa jihatdan to'g'riligi; ya'ni zamonaviy adabiy til me'yorlariga rioya qilishi: aksentologiya, orfoepik, grammatik va boshqa jihatlariga e'tibor berish;

b) Nutqning ifodaliligi qo'yiladigan talab: nutqning his-tuyg'uga boyligi, yorqinligi, shiraliligi. O'qituvchi nutqining lug'aviy madaniy jihatdan sofliligi va tozaligi, nutqda ortiqcha so'zlarning («Xo'sh», «Demak», «Endi»...) va boshqalar) yo'qligiga (yoki kam ishlatish) e'tibor berish.

O'qituvchining nutqida mahalliy shevalarning ko'pligi: a) shevada gapirish nutqning yorqinligini, idrok etishni buzadi; v) o'zbek tilida bir nechta dialektlarning (shevalarning) mavjudligi. Talabaning yagona adabiy til me'yorlariga rioya qilishi juda muhim; g) shuningdek, gapning egasi, kesimi va boshqa tarkibiy qismlarini o'z o'rnida ishlatishga e'tibor berish zarur; d) o'qituvchi o'z nutqida ilmiy terminlarning ma'nosini talabalarga keng va sodda shaklda bayon etishi o'qituvchining kasbiy madaniyatini ko'rsatadi.

O'qituvchi nutqining asosiy vazifalari quyidagilar:

a) bilim va malakalarni talabalarga to'la qonli ravishda yetkazib bera olish. O'qituvchilarning nutqi talabalarga tushunarli bo'lishi kerak. Faqat shunday holdagina, berilayotgan bilimlarni talabalar tomonidan idrok qilish jarayoni yetarli darajada kechadi. Yaxshi idrok etilgan bilimlar xotirada yaxshi saqlanadi.

Bir yozuvchi bolalik davridagi o'qituvchisining nutqini: «Uning gaplari miyamga mixdek qoqilib qolar edi», - deb eslaydi.

Shuningdek, nutq yordamida faqat bilimlar berilmasdan, balki bu bilimlarga hissiy, axloqiy qadriyatlar tarzidagi munosabatlarni ham tarbiyalash mumkin. Eng muhimi, bu bilim va tushunchalarni talabalarning qalbiga joylashtira olishdir; b) yana bir vazifa - o'quv faoliyatining samaradorligini ta'minlash:

O'qituvchining nutqi talaba idrok eta oladigan darajada aniq (konkret) va ko'rsatmali, obrazli bo'lishi va talabaning xotirasini, fikrlash qobiliyatini va hayotiy tajribasini hisobga olgan holda tuzilishi lozim. Nutqning mazmuni va ma'nosi mavzuning o'ziga xos tomonlari, mantiq, talabalarning idrok etish tempi va ritmini hisobga olib tuziladi. Olib borilgan psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqda mantiqiy urg'uni noto'g'ri qo'yish, talaffuz kamchiliklari, sheva so'zlarini ishlatish natijasida talabalar berilayotgan ma'lumotlarning 39,0% ni umuman qabul qilmas ekanlar. 11 % talabalar esa ma'lumotlarni qisman va 47 % bilimlarning faqat boshlang'ich qisminigina qabul qilganlar. («Основы педагогического мастерства» Z.G.Zaysev, 1978 yilgi ma'lumotlari). Yuqorida ko'rsatilganidek, dars jarayonida o'qituvchining ortiqcha so'zlari («Jim o'tir», «kitobni yop», «ruchkani qo'y» va hokazolar) ham berilayotgan ma'lumotlarning sifatiga va miqdoriga salbiy ta'sir etadi, materiallarni idrok etishni qiyinlashtiradi.

O'qituvchining nutqida, hatti-harakatlarida talabalar shaxsiga nisbatan hurmat, ammo yetarli darajada talabchanlik, ozgina hazil, ammo hammasi hazil doirasida, tushunarli va sodda tilda bo'lishi dars samaradorligini oshiradi.

Pedagog nutqiga qo'yiladigan vazifaning yana bir tomoni, o'qituvchi va talaba orasidagi o'zaro munosabatlarning mahsuldorligi – samaradorligidir.

Nutq vositalari. Ifodali o'qish jarayonida nafas, ovoz va nutq a'zolari faol ishtirok etadi. ifodali o'qish kishi nutq faoliyatining maxsus e'tibor beriladigan jabhasi bo'lganligi uchun u kundalik maishiy nutqdan sezilarli farq qiladi. Shunga ko'ra, ifodali o'qishda nutq a'zolarining

ishtiroki ham kundalik maishiy nutq jarayonidagiga qaraganda anchagina faol bo'ladi. Nutq majmuasiga esa nutq vositalari deyiladi.

Bu yerda nutq vositalari haqida umumiy tushunchalarni tavsiya etish bilangina cheklanamiz.

Nafas. Ifodali o'qishning muhim vositalaridan biri nafasdir. U kishi organizmining turli a'zolari uchun ham asosiy ozuqa hisoblanadi. Shu bilan birga, nutq so'zlash jarayoni, ayniqsa, ifodali o'qish san'ati nafas bilan uzviy aloqadordir.

Nafas olinganda havo burun bo'shligidan kekirdakka boradi va (bronx) nafas yo'li orqali o'pkaga o'tadi. O'pkaga kirgan havo qovurg'a muskullarini kengaytiradi, natijada qovurg'alar qorin bo'shlig'idan birmuncha uzoqlashib ikki yonga kengayadi, ya'ni ko'krak qafasi har tomonga kengayadi. Shu bilan bir vaqtda qorin bo'shlig'ini ko'krak bo'shlig'idan ajratuvchi diafragma o'pkaning havoga go'lib kengayishi hisobiga pastga bosiladi. Nafasning bu xususiyatlari, ayniqsa, ongli ravishda mashq qilayotgan paytda yaqqol sezilib turadi.

To'g'ri nafas olish inson hayoti uchun ham, ifodali o'qish uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Agar noto'g'ri nafas olinsa – o'rinsiz to'xtam (pauza)lar qilinsa, o'qilayotgan matn mantiqan buziladi. Natijada matndagi muallif maqsadi tinglovchiga to'g'ri yetib bormaydi, fikr tushunarsiz bo'lib qoladi.

Shuning uchun oliy va o'rta kollejlarning o'qituvchilari o'zlarining va talabalarning nafas organlari muskullarini chiniqtirib borishlari lozim. Bu borada amalga oshiriladigan chora va tadbirlar insonni sog'lom va baquvvat qiladi, tovush va nutqning aniq, ravon, burro va jarangdor bo'lishini ta'minlaydi.

Ovoz va uning hosil bo'lish manbalari. To'g'ri nafas olish hayot uchun naqadar zarur bo'lsa, ovoz ham kishilarning bir-birlari bilan bo'ladigan muomalasida shunchalik katta ahamiyatga egadir.

Ovoz oliy asab tizimi signallarining mahsulidir. Oliy asab tizimi biror narsaga tikilish uchun ko'zlarga, biror narsani olish uchun qo'llarga, oldinga qadam tashlash uchun oyoqlarga buyruq (signal) berini kabi ovoz chiqarish, nutq tovushlari yoki so'zlarni talaffuz etish, ovozni jaranglatish yoki xirillatish, past yoki baland gapirish uchun muayyan ravishda a'zolarga signal berib turadi. Ana shunday buyruqlarni bajarishda ovozning muhim a'zolari bo'lgan xalqasimon, piramidasimon va qalqonsimon tog'aylar hamda ovoz paychalari asosiy rol o'ynaydi.

Hiqildoqning ichki devori ovoz yorug'ini hosil qiladi. Ularning cheti esa ovoz boylamlari asosan elastik to'qima (pay)lardan tuzilgan. Ular

oldingi tomonda qalqonsimon tog'ay bilan birlashib turadi, orqali esa bir-birlaridan uzoqlashadi. Ana shu uzoqlashgan paytda ular orasida burchak hosil bo'ladi, buni ovoz yorug'i deyiladi. Ovoz yorug'i uchburchak shaklidir.

Tog'aylarni bir-biriga yaqinlashtirib va uzoqlashtirib harakatga keltirib turuvchi kuch qalqonsimon va halqasimon bir juft muskuldir. Boylamlar tortilishi, qisqarishi yoki tebranishi mumkin. Ular tinch turganda esa deyarli harakatsiz bo'ladi, ular orasidagi tovush yorug'i kichik bo'lib, nafas olayotganda ovozsiz o'tib turadi.

Dastlabki paydo bo'lgan tovush zaif va deyarli tembrsiz bo'ladi. Ovoz tembr va kuchga ega bo'lishi uchun qo'shimcha sharoitlar talab qiladi. Bunda halqum, burun-halkum va ovoz bo'shlig'i rezonatorlik, ya'ni qaytarg'ichlik vazifasini bajaradi. Ular tovushga ma'lum tus va kuch beradi. Bunday tuslanishning siri ovozning fizik xossasi, ya'ni uning qattiq jismlarga duch kelgach urilib, qaytib rango-rang rezonans kasb etish tabiati bilan bog'liq. Qayerda qaytarg'ichlar ko'p bo'lsa, o'sha yerda ovoz kuchli, jarangdor va ko'rkam bo'ladi. Demak, ovoz mashqlarida eng avvalo ana shu qonuniyatni nazarda tutish kerak.

Tembr. Tembr hosil qilishdan hiqildoqdan chiqayotgan tovushning yo'nalish darajasi katta ahamiyatga ega. Agar tovush faqat burundan chiqsa, xunuk, yoqimsiz, po'ng'illagan tembr hosil bo'ladi. Tovush faqat qattiq tanglaydan chiqsa, «oq tovush», ya'ni shang'i tovush hosil bo'ladi.

Tovush yumshoq tanglaydan chiqsa, qattiq tanglayga tegib o'tsa, jarangdor, yoqimli tovush hosil bo'ladi.

Tovushning so'nggi xossasi esa uning balandligiga, ovoz boylamlarining kengayishi va tortilish darajasiga hamda ularning tebranish holati (tezligi yoki sekinligi)ga bog'liq. Boylamlar qancha ko'p tarang qilib tortilsa, ovoz past va do'rillagan bo'ladi.

Demak, tovushning asosiy xossalari uning kuchi, tembri va baland-pastligi ovoz boylamlarining o'zigagina bog'liq bo'lib qolmasdan, eng avval asab tizimi signallariga, qolaversa, tovush apparatiga taalluqlidir. Tovush apparati esa, yuqorida ta'kidlanganidek, oliy asab faoliyatining bo'lar-bo'lmasga baqirishlariga hamda birorta badiiy asardan olingan parchani baqirib-chaqirib o'qishlariga yo'l qo'ymasliklari yerak. Agar biror badiiy parcha noto'g'ri diapazon va balandlikda baqirib, kuchanib o'qilsa, u holda ovoz muskullarining o'ziga xos bo'lmagan holatda ishlashiga sabab bo'ladi.

Ovozni me'yorga keltirish bir-ikki mashq qilish bilan emas, balki ovoz mashqlarini muntazam o'tkazish bilan amalga oshiriladi. Shuning

uchun ham ovoz mashqlariga uzoq muddatli va tizimli ish jarayoni deb qarash kerak.

Diksiya. Diksiya lotincha *distio* so'zidan olingan bo'lib, so'zlarni aniq, burro talaffuz qilish degan ma'noni anglatadi. Har qanday matnni, jumladan, badiiy asarni ifodali o'qishda nafas va ovoz qanchalik muhim bo'lsa, diksiyaning ham shunchalik o'ziga xos ahamiyati bor. Matn o'qishda uning mazmunini hikoya qilib berishda va umuman og'zaki nutqda diksiyaning qonun-qoidalariga rioya qilinsa, nutqning emosional ta'siri yana ham oshadi.

Diksiya orfoepiya bilan ham bog'liqdir. Orfoepiya qoidalari esa abadiy til me'yorlariga bo'ysungan bo'lib, nutqning tabiiy, aniq, ravshan, hammaga tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

O'qituvchi, shularni e'tiborga olib, har bir darsda unli va undosh tovushlarning, har bir so'zning, har bir jumlaning lug'aviy, frazeologik ma'nosini tushuntirib, so'ngra shu so'zning talaffuzini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Fonetik akustika. Biror jismning boshqa jism ta'sirida tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshitilishi tovushning akustik (eshitilish) tomonidir. Jismning tebranishi havoni to'lqinlantiradi, natijada tovush hosil bo'ladi. Nutq tovushlari oliy asab tizimi signali tufayli tovush paychalarining tebranishidan nutq organlarida hosil bo'ladigan shovqindan iboratdir.

Nutq tovushlarining hosil bo'lishida ishtirok etuvchi organlar nutq organlari, ularning jami esa nutq apparati deyiladi.

Nutq apparatiga quyidagilar kiradi: ostki va ustki lab, tishlar, til, tanglay, kichik til, bo'g'iz usti, burun bo'shlig'i, halqum (tomoq), bo'g'iz (hiqildoq), tranxeya (kekirdak, nafas yo'li), bronx va boshqalar.

Urg'u. Urg'u nutq madaniyatining, jumladan, ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, u ta'kidlash, alohida e'tibor qaratish uchun xizmat qiladi. Urg'u so'zlarni to'g'ri talaffuz etishga, gapda ma'noni to'g'ri va to'la anglashga yordam beradi.

Ilmiy adabiyotlarda urg'uning bir necha turi mavjudligi haqida gap boradi. Biz bu yerda uning faqat ikki turi, ya'ni so'z urg'usi hamda mantiqiy urg'u xususida so'z yuritamiz.

So'z urg'usi. So'z bo'g'inlaridan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq, cho'ziqroq talaffuz etilishi natijasida so'z urg'usi hosil bo'ladi. So'z urg'usi odatda leksik urg'u deb ham yuritiladi. O'zbek tilida so'z urg'usi, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zlarga qo'shimchalar qo'shila borishi bilan urg'u ham ko'cha boradi. Masalan:

bola, bolalar, bolalarga, ishchi, ishchilar, ishchilarga va boshqalar. Ammo, bundan o'zbek tilida urg'uning o'rni o'zgaras ekan, degan xulosa chiqarmaslik kerak. O'zbek tilida shunday so'zlar ham borki, ularning ba'zisida urg'u so'z boshida (kelsin, kimdir, barcha, hamma), boshqasida esa so'z o'rtasida (albatta, mardlarcha, afsuski) keladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, adabiy talaffuzni me'yorlashtirish va shu asosda, xususan, nutq madaniyatini takomillashtirishda urg'uning ahamiyati kattadir. Shu ma'noda hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z urg'usining vazifasi ancha kengayib bormoqda, jumladan, urg'u ma'noni farqlash xususiyatiga ega: olma (meva, ot), olma (buyruq, fe'l), atlas (mato), atlas (geografik xarita), tugma (kiyim tugmasi, ot), tugma (buyruq mayli) va boshqalar.

Mantiqiy urg'u. Mantiqiy urg'u matnda yashiringan bo'ladi. Badiiy asarlarni ifodali o'qishdan oldin mantiqiy urg'uni aniqlash uchun matnni bir necha marta o'qib, muallif maqsadini tushunish, so'ngra mantiqiy urg'uli so'zni aniqlash mumkin. Mantiqiy urg'u gap semantikasi bilan bog'liq bo'lib, uni nutqda alohida ta'kidlangan so'zlardan qidirish lozim bo'ladi. Odatda mantiqiy urg'udan keyin qisqa to'xtam qilinadi. Mutaxassislarning fikricha, har bir nutq bo'lagida fikrni oydinlashtirib ko'rsatadigan markaziy so'z mavjud bo'ladi. Mantiqiy urg'u tushgan bu so'z kuchaytirib talaffuz etiladi. Bu bilan u gapdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Yozuvda mantiqiy urg'u maxsus belgi bilan ko'rsatilmaydi. Og'zaki nutqda esa ushbu urg'u tushgan so'z ovozni balandlatish yoki pastlatish kabi vositalar bilan ajratib talaffuz etilgani uchun tinglovchining diqqatini jalb qiladi. Shu ma'noda mantiqiy urg'u gapning istalgan so'ziga tushishi mumkin. Masalan: bahor quyoshining nurlari dengizga sig'may toshadi. Yettita so'zdan iborat ushbu gapda har bir so'zga mantiqiy urg'u berib o'qish mumkin.

To'xtam (pauza). Kishi nutq jarayonida ma'lum darajada qisqacha to'xtab, nafas oladi va o'pkasini qayta havoga to'ldirib, nutqini davom ettiradi. Nutqdagi ana shunday to'xtash, tinish to'xtam deyiladi. Nutq madaniyati tamoyillaridan kelib chiqib, badiiy asarlarni ifodali o'qishda to'xtam muallif fikrining tinglovchiga aniq va to'liq yetib borishiga katta yordam beradi. Jumladan, to'xtam she'riy asarlarda aksariyat holda turoqlarga tushadi va his-hayajon uyg'otadi. She'rdagi bayt yoki bandlar asarning bir bo'lagi sifatida bir-biridan doimo to'xtam bilan ajratiladi. Masalan:

Ko'm – ko'k...

Ko'm – ko'k...

Ko'm – ko'k...

Mehnat sharaf va shon bo'lgan

vodiylar ko'm – ko'k...

(H.O.)

Ilmiy adabiyotlarda to'xtamning turlari haqida har xil fikrlar mavjud. Bu yerda biz shulardan uchtagina to'xtalib o'tamiz: grammatik to'xtam, mantiqiy to'xtam, psixologik to'xtam.

Grammatik to'xtam. Badiiy asarlar ifodali o'qilganda tinish belgilaridan keyin qisqa to'xtam qilinadi. Bunday to'xtam grammatik to'xtam deyiladi. Masalan: nutqda qilinadigan to'xtam:

Ayo do'stim, bir gapim bor, anglab ol,
Men gapiray, zehningni qo'y, quloq sol,
Jallodlarga yalinmagin bo'yningdan,
Gavharni ne bilsin ushlamagan sapol.

(Ergash Jumanbulbul o'g'li)

Mantiqiy to'xtam. Matnda so'z guruhlarini bir-biridan ajratib, matn ma'nosini aniq va to'la ifodalashga xizmat qiluvchi to'xtamga mantiqiy to'xtam deyiladi. Mantiqiy to'xtam matnni kesib o'tgan chiziqcha (/) bilan belgilanadi. U faqat mantiq qonuniyatiga bo'ysunib, lozim bo'lsa, tinish belgilarini ham inkor etishi mumkin. Shu ma'noda mantiqiy urg'u gapning mazmunini tubdan o'zgartirib yuborish xususiyatiga ega.

Yaramas / itday o'lib ketadi.

Yaramas itday / o'lib ketadi.

(N.V.Gogol)

Psixologik to'xtam. Muallifning matnda yashiringan kuchli his-hayajonini psixologik to'xtam orqali ifodalash mumkin. Ushbu vosita nutqqa jonlilik kiritib, asarning ta'sirchanligini oshiradi va u yozuvda ikki chiziqcha (//) bilan belgilanadi.

«Tavba...
bu la'nati, asti nima qiladi?!
Qani endi... bo'g'a bolasam!
Iloji bo'lsa-yu, la'natini
Tilka-tilka qilib tashlasam!»//

(Uyg'un)

Intonasiya. Kishi maqsadini ikkinchi bir kishiga so'zlar vositasida yetkazib, o'zaro fikr almashadi, aloqada bo'ladi. Fikr – tuyg'ular, maqsad-intilishlar, his-hayajonlar boshqalarga ovoz tovlanishi orqali yetib boradi. Ana shu ovoz tovlanishi intonasiya deyiladi.

Badiiy asarda intonasiya yordamida qahramonlarning turli kayfiyati, ichki kechinmalari ifodalanadi.

Intonasiya gaplarning kommunikativ tiplarini va turlarini farqlaydi. Shuningdek, u nutqning stilistik xususiyatlarini farqlash, tilda orfoepik jihatdan to'g'ri nutqni ajratib ko'rsatuvchi vositalardir.

Temp (sur'at) va ritm (marom). Badiiy adabiyotda temp va ritm asarning g'oyaviy – estetik mohiyatini ochishga xizmat iladi. Nutqning emosional ta'sirchanligini oshiradi. Shundan temp va ritm ifodali o'kishda, jumladan har qanday nutqda umuman, muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq jarayonida gapirish sur'atini oshirish ifodada jonlantirish demakdir.

Bir me'yorda so'zlanayotgan nutq bo'linsa, o'z sur'ati va maromini yo'qotib, nutq o'zining dastlabki tarovatini o'zgartiradi. U o'zining ilk holatiga, kayfiyatiga qaytishi shart.

Xullas, yuqorida sanalgan nutq vositalari adabiy me'yordagi nutqning vujudga kelishida muhim o'rin tutadi, ya'ni sifatli tovush, so'z, gap va matnning hosil bo'lishga, talaffuzda orfoepik qoidalarga rioya qilishga bog'liq.

Savol va topshiriqlar.

1. Nutq organlari deganda nimani tushunasiz?
2. Og'zaki nutqning psixologik tuzilishining maqsadi va mazmuni nimadan iborat?
3. O'qituvchi nutqining mantiqiyligi nima?
4. O'qituvchi nutqining grammatik jihatdan to'g'riligi, savodxonligi pedagogik mahoratning ko'zgusidir degan fikrni izohlang.

9 – ma’ruza: O’qituvchining ta’lim jarayonidagi mahorati.

Reja:

1. O’qituvchining talabalarni boshqarishdagi mahorati.
2. O’qituvchi faoliyatida ko’tarinki ruh, yaxshi kayfiyat, ishga bo’lgan hohishning yetakchi o’ringa tutishi va ularni hosil qilish yo’llari.
3. Pedagogik texnologiyalarni qo’llay olish mahorati.
4. O’qituvchi o’zining darsdan keyingi ijodiy holatini tashkil etish.

Tayanch iboralar: o’qituvchining talabalarni boshqarish mahorati, o’qituvchi faoliyatining psixologik asoslari, o’qituvchining darsdan keyingi ijodi, notiqlik san’atining ko’rinishlari.

Mafkuraviy va ilmiy targ’ibot kishilar o’rtasida, maxsus ma’ruzalar o’tkazish, ma’ruzalar qilish, har xil suhbatlar uyushtirish kabilar orqali amalga oshiriladi. Ana shu ma’ruzalar, suhbatlar va har xil chiqishlarning ommaga qay darajada ta’sir qilishi, ularni ishontirish, kayfiyatlarini o’zgartirish, ular diqqatini qo’yilayotgan masalalarga tortish o’qituvchilardan katta mahorat talab qiladi. Chunki har bir nutq ommani ishontira oladigan, ularga tushunarli, yorqin, ta’sirchan, mantiqli va aniq bo’lgandagina kishilarga o’zgacha ta’sir qiladi. Ana shularni ta’minlagan o’qituvchi esa o’z oldiga qo’yiladigan quyidagi asosiy holatlarga alohida e’tibor berganlar:

1. O’zi to’xtalmoqchi bo’lgan mavzuni (masalani) chuqur o’rganish, o’zlashtirib olish, undagi masalalarga o’z munosabatini aniq belgilab olish.
2. O’z dunyoqarashiga ega bo’lish, so’z bilan ish birligi, nazariya bilan tajribaning dialektik birligiga erishish, fikrlarni ilmiy asoslash.
3. Mavzuga mas’uliyat bilan yondashish, uni omma oldida to’liq ochib berishga, yoritishga diqqat qilish.
4. Ma’ruzalar, ommaviy chiqishlar paytida tinglovchilar bilan yaqin aloqa, muloqotni ta’minlash. Tinglovchilarning kayfiyatini his qilib turish,

bu orqali esa ularning lektor fikrlarini faqat tushunib olishlarinigina ta'minlamasdan, bu fikrlarga ishontira olish.

5. Har bir nutqqa jiddiy tayyorgarlik ko'rish, jumladan, ma'ruzani nimadan boshlashdan tortib, nima bilan tugatishgacha jiddiy o'ylab olish, masalalarni o'rta tashlash, ketma-ketligini yaxshi belgilab olish, ularning o'zaro bog'lanishini ta'minlash, ma'lum rejalar yoki reja-konspektlar tuzib olish, o'zi uchun alohida va keng to'xtalishi zarur bo'lgan o'rinlarni belgilab olish va boshqalar.

Tilni yaxshi bilish, o'rinli va to'g'ri foydalanish malakasiga ega bo'lish – nutq madaniyatini egallashdir. Mavzuni chuqur bilish, masalalarni to'g'ri anglash, ularga munosabat, tushunarliklik, ta'sirchanlik, aniqlik va mantiqlilikni ta'minlash, tinglovchilar diqqatini tortish, fikrlarni qanday bayon qilish kabilarning hammasi til orqali uning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi. Nutq madaniyati esa olam-olam mazmunni go'zal ifodalab berishga asoslanadi.

Har qanday o'qituvchi nutqning madaniyatli bo'lishini ta'minlashga harakat qilgan ekan, avvalo, o'z ona tilining bebaho ne'matlaridan foydalana olishi, so'z qadriga yetib bishi lozim. Bundan tashqari, nutqning go'zal, latofatli, ma'nodor va olijanob bo'lishi uchun kishining o'zi ham tabiatan samimiy, musaffo bo'lishi kerak. Chunki hamma vaqt ham chiroyli so'zlarni qatorlashtirib tanlash, balandparvoz jumlar tuzish bilan madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.

Kaykovusning shunday fikri bor: «Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir. Nutqni juda yaxshi va san'ankorona o'rganib ol, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil. Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi».

Ko'rinadiki, so'zlovchi til vositalaridan o'rinli foydalangan holda tinglovchi ongiga, sezgisiga va kayfiyatiga ko'tarilayotgan masalalarni to'g'ri, aniq va oson anglab olishini ta'minlaydigan bo'lishi kerak. Shunday qilib, notiqlik san'atini quyidagi ko'rinishlarga ajratish mumkin: a) ijtimoiy – siyosiy chiqishlar tili; b) targ'ibotchi va tashviqotchilar nutqi; v) akademik nutq; g) suddagi nutq; d) maxsus so'z ustalarining chiqishlari va boshqalar.

Ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi chiqishlarga, odatda ma'lum bir mas'ul kishilarning rasmiy nutqlari, hisobotlari kiradi. Targ'ibot va tashviqotchilarning chiqishlari, odatda ma'lum bir muammolarni talabaga singdirish, talaba ongidagi tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish, ularni to'g'ri yo'lga solish, talaba uchun noma'lum bo'lgan

holatlardan ularni xabardor qilish, ayrim narsa hodisalar mohiyatini to'la ochib berish kabi vazifalar bilan bog'liq bo'ladi.

O'qituvchi doimo tejamkorlikka e'tibor berishi, zarur bo'lmagan so'zlarni qo'llamasligi kerak. Nutqning cho'zilib ketishi unda takrorlar bo'lishi, zarur bo'lmagan so'zlarning ko'p uchrashi nutqni siyqalashtiradi, uni zerikarli qilib qo'yadi. Buyuk so'z san'atkorlari, o'qituvchilar doimo ana shu belgilarga alohida e'tibor berganlar va bu bilan nutq madaniyati rivojiga katta hissa qo'shganlar. O'qituvchi til vositalaridan yaxshi foydalangandagina namunali nutqqa erisha oladi. Har bir targ'ibotchi va tashviqotchi uchun, shuningdek, har bir rahbar yoki, umuman talaba oldida ma'ruza talaba, suhbat o'tkazuvchi har bir shaxslar uchun buyuk o'qituvchilarning chiqishlari doimo ibrat bo'lishi kerak. Har bir o'qituvchi ulardan o'rganishga harakat qilsa, o'z nutqining talaba uchun tushunarli va ta'sirchan bo'lishiga erishishi shubhasizdir.

Nutqning boyligi o'qituvchi madaniyatining asosiy mezonlaridan biridir. Bu so'zlovchidan muayyan so'z boyligiga ega bo'lishni talab qiladi. So'zlovchi esa o'z so'z boyligini, asosan lug'atlar orqaligina boyitishi mumkin. Badiiy asarlarni ko'p o'qish ham kishining so'z boyligini orttirishga yordam beradi. Shunday qilib, atamalarni chuqur bilish, mavjud lug'atlardan keng foydalanish kishining so'z boyligini oshirishda, so'z va atamalar ma'nosini chuqur anglashda katta ahamiyatga ega. Har bir olim va ushbu fanlarning o'qituvchilari o'z sohasiga oid atamalarni to'g'ri izohlab bersagina, ilmiy tushunchalarni boshqalarga to'g'ri yetkaza oladi. Ilmiy tadqiqotlarda, o'quv-o'qitish jarayonida har bir so'zning ma'nosini to'g'ri va mukammal izohlab berish, o'z navbatida so'z qo'llash sohasidagi yuksak nutq madaniyatini ta'minlaydi.

Respublikamiz mustaqilligi natijasida ta'lim - tarbiya tizimi faqatgina shaklan emas, balki mazmun mohiyat jihatidan ham yangilanadi. O'tmish ta'lim-tarbiya tizimidagi avtoritar – buyruqbozlik tarbiyalanuvchi shaxsini ezish, toptash, erkinlik va erkin fikrni buzishga asoslangan ta'lim tizimi o'z o'rnini insonparvarlik va demokratiyaga bo'shatib berishga majbur bo'lmoqda. Xo'sh buning sababi nimada?

Hozirgi zamon kasb-hunar kollejlari ta'lim-tarbiyaviy ishlarni olib borish zimmasida bo'lgan murabbiy, pedagog shuni bilish kerakki, hozirgi kasb-hunar kollejlari yangi pedagogik tafakkur egasi, munosib shaxs, o'z ishining ustasi bilan o'qituvchiga muhtoj. O'qituvchining bilim saviyasida pedagogik mahorati, ma'naviyati, jamiyatni vujudga keltirish taraqqiyotga eltuvchi yetakchi omillardan biridir. O'qituvchi yurish turishi, hatti-harakati butun vujudi bilan talabasi qalbiga yo'l topa olish va uni

ezgu ishlar sari yo'naltira olish zarur. Kollejda ta'lim-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirishda ayniksa milliy, ma'naviy merosimizdan foydalanish katta ahamiyatga ega. Jumladan muqaddas kitoblar «Qur'oni karim», «Avesto» lardan foydalanish bilan bir qatorda insoniylik insonparvarlikning haqiqiy xazinasini bo'lgan Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'ati turk», Yu.X.Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibbatul Haqqoyiq», Kaykovusning «Qobusnoma», A.Navoiyning «Hamsa» va lirik asarlari katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega. A.Navoiy insonparvarligi uning quyidagi misralarida ayniqsa ko'zga tashlanadi:

Bu jahonda yo'q erur baqo guliga sayuot,
Ajib saodat erur yaxshining birla qolsa ot.

Shunday ekan, kasb-hunar kollejlari yoki litseylarida talabalarga gumanitar ijtimoiy fanlardan ta'lim berishda insonparvarlik tarbiyasiga katta e'tibor bermoq lozim. O'quv materiallarini tushuntirishda tabiiy fanlarni o'tish paytida buyuk sharq mutafakkirlari she'rlari, tarjimai hollaridan foydalanish ham katta imkoniyatga egadir. Ayniqsa hozirgi sharoitda O'zbekiston tarixi, pedagogika, psixologiya fanlarini o'qitish jarayonida bevosita tarbiyaga oid bo'lgan milliy ma'naviyatga, milliy ruh, urf-odat va umuinsoniy qadriyatlarga alohida urg'u berish mumkin.

O'qituvchi talaba qalbiga yo'l topish uchun bilimi va ishigagina emas, ayni paytda odob-axloqi, madaniyati, xushmuomalaligi bilan ham namuna bo'lishi lozim. Shundagina o'qituvchi va talaba orasida otabolalardek insoniy munosabat qaror topishi mumkin.

Tarbiyada inson shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, bola, o'smir va yosh yigitni betakror va o'ziga xosligini hurmatlash, uning ijtimoiy, huquqiy va erkinligini hisobga olish lozim bo'ladi.

Ta'lim-tarbiyani demokratiyalash – bu tarbiyani ma'muriy ehtiyoj va qiziqishlardan yuqori qo'yish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasidagi o'zaro ishonch, hamkorlik asosida pedagogik munosabatlar mohiyatini o'zgartirish demakdir. Bu tarbiya ishiga jamoatchilikni keng jalb qilish uning rivojlanishiga jamoatchilik ta'sirini kiritish demakdir.

Shaxslararo munosabatlarda insonparvarlik pedagoglar va o'qituvchilar o'rtasida hurmat tuyg'ularini shakllantirish, bolalar fikriga mos e'tibor qilish, ularga mehribonlarcha munosabatda bo'lish lozim.

O'qituvchi talaba shaxsiga tarbiya obyekti sifatida emas, balki xuddi o'zi kabi subyekt deb qarashi lozim.

Umuman, ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish uning mohiyat va mazmunini erkin shaxsni tarbiyalash maksadini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Savol va topshiriqlar.

1. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi mahoratini izohlang.
2. O'qituvchi faoliyatida yaxshi kayfiyat, ko'tarinki ruh kabi holatlarning o'rni deganda nimani tushunasiz?
3. O'qituvchining pedagogik texnologiyalarini qullash mahoratini ayting.
4. O'qituvchining darsdan keyingi ijodiy faoliyatini sizningcha qanday tashkil etish mumkin?

10 – ma'ruza: O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish. O'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati.

Reja:

1. Pedagogik mahoratni shakllantirishning asosiy tamoyillari.
2. O'qituvchi mehnatini nazariy va amaliy jihatdan tashkil etish.
3. Pedagogik faoliyatni rejalashtirishning asosiy qonuniyatlari. Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'qituvchi mehnatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari.
4. O'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati. O'qituvchi tarbiyachining turli vaziyatlarda o'zini tutish holati

Tayanch iboralar: pedagogik mahorat shakllari, o'qituvchining nazariy mehnati, o'qituvchining amaliy mehnati, o'qituvchining pedagogik psixologik tayyorgarligi, o'qituvchining ixtisoslikka oid tayyorgarligi, darsning an'anaviy metodlari, o'qituvchining tarbiyaviy ish mahorat, o'qituvchi-tarbiyachining talabalarga yondoshish shakllari (buyruq, iltimoc ohangida, taklif tarzida murojaat, neytral tarzidagi murojaat).

O'qituvchining shaxsiy intilishi, munosabati pedagogik mahorat tarkibiy qismlari orasida muhim o'rin egallaydi. Uning bunday shaxsiy munosabati unda tegishli bir qolipda fikrlar tizimi mavjudligi bilan izohlanadi, shu tufayli u ko'p hollarda deyarli avtomatik ravishda ta'sirlarga javob bera oladi. Chunonchi, talabalar bilan albatta

xushmuomalada bo'lish, dilkashlik, talaba shaxsiga prinsipial yondashishning yuqori darajada bo'lishi o'zining birorta talabasi yomon bo'lishi, buning ustiga ishonchsiz bo'lishi mumkin emasligiga ishonch kabilar. Lekin bunday bir qolipdagi faoliyat salbiy rol o'ynashi ham mumkin. Masalan, hamkasbi talabalar bilan haqiqatda nazoratsiz munosabatda bo'lganda unga qarshi turish o'rniga uni himoya qila boshlaydi. O'qituvchining hohish istagi haqqoniylik va insonparvarlik xarakterida bo'lsagina, bunday chekinishlarga yo'l qo'ymasligi mumkin bo'ladi.

Pedagogik faoliyat – yoshlarni hayotga, mehnatga, vatan mudofaasiga tayyorlash uchun xalq oldida davlat va jamiyat oldida javob beradigan yoshlarga ta'lim-tarbiya berish bilan shug'ullanadigan va bu ishga maxsus tayyorlangan kishilarning mehnat faoliyatidir. Kollej o'qituvchilarining faoliyati respublikamizda buyuk davlat jamiyatni quruvchi va unda yashab mehnat qiluvchi yetuk erkin fikrlovchi inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan. O'qituvchining barkamol avlodni tarbiyalash va unda yangi insonga xos sifatlarni tarkib toptirish vazifasi eng oliy janob yuksak va shu bilan birga eng sharafligi va murakkab vazifadir. Har bir tarbiyalanuvchi o'z xulq atvoriga, xarakteriga ega. Ularni o'qitish va tarbiyalashda ularning ana shu o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'rgatish nihoyatda murakkabdir. Bunda insonlar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatda tayyorgarlik ko'rsatgan yoshlar uning ana shunday xususiyatlarini bilishlari lozim. O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlari uning professiogrammasida o'z ifodasini topadi:

1. O'qituvchining shaxsiy xususiyatlari;
2. O'qituvchining pedagogik-psixologik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar;
3. Maxsus tayyorgarlikning hajmi va tarkibi;
4. Ixtisosga oid uslubiy tayyorgarlik mazmuni.

O'qituvchining dars berish mahorati.

Tashabbuskor – ilg'or o'qituvchilar dars jarayonida o'qituvchi va talaba faoliyatining samarador kechishini ta'minlaysh uchun quyidagi shartlarni taklif etadilar:

1. Talabalarni amaliy, laboratoriya va seminar darslarida joylashtirishning ahamiyati. Keyingi yillarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, dars jarayonida talabalarni noan'anaviy joylashtirishning ahamiyati haqida gapirmoqdalar.

Buning bir nechta uslublari mavjud bo'lib:

a) talabalarni «dumaloq stol» atrofida o'tkazish: bunday usulda talabalarni o'tqazib munozara, muhokama va savol javoblar tarzidagi darslarni tashkil etish mumkin. Talabalar bunday darslarda o'qituvchi bilan o'zlarini tengi «holatda» - seza-dilar. Shuningdek, talabalar bir-birlariga qarab yuzma-yuz o'tirganlari uchun bir-birlarining ichki-kechinmalaridan xabardor bo'lib turadilar.

b) «Yarim oy» yoki «P» shaklida talabalarni joylashtirishning afzallik tomoni shundaki, o'rtadagi, maydondagi rol-li o'yinlar, psixotrening o'yinlari va boshqa mashqlar bajarish mumkin.

v) uchburchak, kvadrat, to'g'ri to'rtburchak shaklida talabalarni joylashtirishning ham qulay tomonlari mavjud. Bunday hollarda o'qituvchi talabalardan ajralib qolmasdan, balki ular bilan teng holatda o'tiradilar va yuzma-yuz o'tirish o'zaro muloqot va munosabatni yengillashtiradi.

2. Dars jarayonida talabalar bilan demokratik shaklida ish olib boruvchi va ta'limga ilg'or uslublarni targ'ib etayotgan hamkorlik va ishonch bo'lishi kerak. O'zaro munosabatlarda, o'zaro izlanishga hamkorlik, talabaning darsga intilishi, darsdan xursandlik va qoniqishiga sabab bo'ladi.

3. Talabaning ta'lim olishi, o'kishi majburiy bo'lmasdan, balki o'z qiziqish va intilishi bilan amalga oshirilishi kerak.

4. Dars jarayonida talabalarga o'tilayotgan mavzu emas, balki bu kungi mavzuni ertaga o'tiladigan mavzular bilan ham bog'lash, talabalarning ertaga o'tiladigan mavzuga qiziqishlarini oshiradi va darsda o'tiladigan mavzuni o'qib kelishlariga yo'naltiradi. Natijada o'qituvchining bir darsda bir necha mavzularni o'tib, talabalarga «talabalarga tezlashtirib ta'lim berish», «rejadan oshirib o'qitish», kabi usullardan foydalanishi mumkin. Bu metod ayniqsa, qobiliyatli, iqtidorli talabalarni o'qitishda juda qo'l keladi.

5. Darsda «tayanch belgilardan foydalanish»ning kulay tomoni shundaki, a) talabailarga uyga vazifa qilib berilgan vazifani matn shaklida yozish ehtiyoji qolmaydi; b) talaba matnni bir necha marta o'kib uning asl mazmunini va mohiyatini tushungandan so'ng shu matndagi eng asosiy tushuncha va tayanch so'zlarni topib daftariga turli chizmalar shaklida yozadi (istasa, alohida qog'ozlarda chizma, rasm, jadval shaklida yozishi mumkin); v) talabalar matnni bir necha marta o'qib chiqishlari, matndagi muhim tushuncha va so'zlarni topishga o'rganish bilan matnning mazmunini chuqur o'rganadilar. Tayanch belgilari tarzida yozish esa

bilimlarning talabalar tasavvurida ham shakllanishiga, xotirasida mustahkamlanishiga sabab bo'ladi.

6. Bilimlarni katta bo'lak va qismlarga bo'lib o'qitishning afzallik tomonlari: a) har qanday eng asosiy bo'lgan bir necha katta qismlar bo'laklardan iborat bo'lib, shu qismlar, aynan shu fanning asosiy mazmunini tashkil etadi. Agar o'qituvchi talabalarga shu fanning muhim qismlari va uning mazmuni haqida qisqa va aniq ma'lumotni yetarli darajada bera olsa, talabada fan haqida bir butun tushuncha paydo bo'ladi. Ishonch, yaxlit bilimlarni to'liq qabul qilishga va bu yaxlit bilimlarni esda saqlash va esga tushirish imkon yaratadi. Masalan: «Odam anatomiyasi» yurak va qon aylanishi, ovqat hazm qilish, nafas olish va boshqa bir nechta qismlardan iborat bulib, shu tizimlarni yaxlit va o'zaro bog'liqligini inson organizmining faoliyatini ta'minlaydi.

Agar bordiyu, shu qismlarni qisqa va tushunarli holda talaba o'zlashtirmasdan, mayda bo'laklarga bo'lib berilsa, qanchalik ko'p bilimlar berilmasin, berilgan bilimlar tarqoq va o'zaro bog'lanmaganligicha qoladi.

7. O'qituvchilarni dars o'tish va taxlil qilishga o'rgatish. talabalarni qiziqishlarini hisobga olgan holda dars o'tish uchun mavzular taqsimlab beriladi.

Auditoriyada «bu talabalar» dars o'tgandan so'ng tengdoshlarining bilimlarini so'rab baholaydilar. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bir-birlarini baholashda talabalar o'qituvchilarga nisbatan odilroq bo'lishar ekan. O'qituvchi sifatida dars o'tish talabalarda o'ziga ishonch va mustaqillik beradi. Ularning nutq faoliyati yaxshilanadi.

Keyingi yillarda dars jarayoniga, yuqori auditoriyalarda nazariy bilimlarni ma'ruza shaklida berish haqida tanqidiy fikrlar bildirilmoqda, hatto kollej va oliy maktablarda ham berilayotgan bilim, tajribalarning faqat 10% ini ma'ruza tarzida berib, qolgan qismi amaliy, seminar va mustaqil ta'lim sifatida berish tavsiya etilmoqda. Ayniqsa, mustaqil ta'lim berishning, ya'ni talabalarning mustaqil o'qishlari va izlanishlari, bilimlarni o'zlashtirishni yengillashtiradi, talabalarning bilish faoliyatlarini rivojlantiradi.

Darsning an'anaviy metodlari quyidagilar:

1. Ta'limning og'zaki metodlari;
2. Ta'limning ko'rgazmali metodlari;
3. Ta'limning ommaviy metodlari;
4. Ta'limning mantiqiy metodlari;
5. Ta'limning mustaqil ishlash metodlari;

6. Ta'limning nazorat va o'z-o'zini nazorat turlari farqlanadi.

Ta'limning og'zaki metodlari yordamida talabalar ifodali nutqqa, ma'noli va mazmunli gapirishga, suhbatdoshini tinglashga o'rganadilar. Talaba suhbatning aniq maqsadini belgilaydi, rejasini tuzib chiqadi. Suhbat jarayonida talabalarga beriladigan savollar tuziladi. Suhbat jarayonida o'qituvchi vaziyatga qarab dars mazmuniga o'zgartirishlar kiritadi. Rejalashtirilgan savollarni olib tashlaydi yoki yangi savollar kiritadi. Savollar talabalar uchun og'ir yoki yengil bo'lmasligi kerak. Og'zaki metodning boshqa metodlardan afzallik tomoni shundaki, o'qituvchining hissiy nutqi talabalarning diqqatini o'ziga jalb etadi. O'qituvchi darslik matnidagi bilimlarga qiziqarli ma'lumotlarni qo'shishi mumkin.

Darslikda berilgan ma'lumotlarni o'zi xohlaganicha (albatta, dasturda mo'ljallangan bilimlar va malakalar doirasida chiqmagan holda) talqin qilishi, ularga izoh berishi mumkin.

Ta'limning ko'rgazmali metodlari keyingi yillarda dars jarayonida asosiy o'rinni egallay boshladi. Yangi texnika va kompyuterlarning kollejlarda paydo bo'lishi va undan darsda foydalanish dars samaradorligini keskin oshiradi. Ayniqsa, EHM da har xil tabiiy va sun'iy obyektlarning modelini yasash, zarur jadval va loyihalarni tuzish va boshqa qo'lda chizish uzoq vaqt va ko'p mehnat talab etadigan ko'rgazmali vositalarni tez va oson bajarish mumkin. Audivizual vositalar ham darsning qiziqarliligini oshiradi.

O'rta va oliy maktablarda dars berishning noan'anaviy metodlariga quyidagilar kiradi: dars – ma'ruza, dars – seminar, dars – munozara, dars – konferensiya, dars – ekskursiya, dars – musobaka (konkurs darslari) mustaqil ishlar darslari va boshqalar mavjud. Shularning har biri haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

1. Dars – ma'ruza. Kollejda dars – ma'ruza yuqori kurslarda qo'llanilib, fanning asosiy g'oya va muammolarni ochib berishda foydalaniladi. Kollejlarda ma'ruza darslari savol-javoblar, ko'rgazmali va boshqa metodlar bilan qo'shilgan holda o'tkaziladi. Masalan: 5-10 minutlik ma'ruzadan so'ng (ya'ni nazariy bilimlar berilgandan keyin), talabalarga texnik vositalar yordamida berilgan bilimlar amalda ko'rsatiladi. Bu tabiiy, texnik, ijtimoiy tizimlarning yoki hodisalarning EHM dagi modeli yoki videoda shu tabiiy, texnik va ijtimoiy hodisalarning kechish jarayoni haqidagi hujjatli filmdan bir parcha ma'ruza ko'rsatish mumkin. Shuningdek, ma'ruzaning bir qismida nazariy ma'lumotlar berilsa, ikkinchi qismini savol-javoblar, munozara shaklda tashkil etish mumkin.

2. Muammoli – dars. Muammoli dars o'tish mazmuni suhbat darslaridan unchalik farq qilmaydi. Ammo, kollejlarda talabalarni izlanish jarayoniga yo'llashda o'qituvchining faolligi ko'proq talab etiladi. Muammoli dars quyidagi qismlardan iborat bo'lishi mumkin:

a) tabiiy, ijtimoiy, texnik, texnogen, agrobiologik hodisalar, jarayonlar o'rtasida ziddiyat, qarama-qarshilik mavjudligi aniqlanadi. Ya'ni biron sohada muammoning mavjudligi topiladi.

b) har xil hodisa, jarayon va boshqalarning yuzaga kelish sabablari, rivojlanishi, kechishi va yakuni haqidagi farazlar ilgari suriladi.

v) talabalar (talabalar) bilan birgalikda izlanish natijasida ilgari surilgan farazning qanchalik to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi isbotlanadi.

g) har xil tizimlar, hodisalar, jarayonlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik qonuniyatlari haqida xulosa chiqariladi va narsa hodisalarning yangi tomonlari ochiladi.

3. Dalada – dars. Tabiat bilan bog'liq darslarni (biologiya, agrobiologiya, ekologiya va boshqalar) aynan shu mavzu bilan bog'liq joyda, dala, bog', tog', tajriba maydoni va boshqa joylarda o'tkazilishi mumkin. Masalan: ayrim darslarni ochiq havoda, ayrim tabiiy narsalarni: o'simliklar, hayvonlar, parrandalarni namoyish qilish orqali jonli tarzda o'tish mumkin. Qator mualliflar ayrim darslarni o'rmonda, ochiq havoda o'tishni tavsiya qiladilar. Dars jarayonida namoyon etish zarur bo'lgan o'simliklar, daraxtlar, ekin va boshqa narsalar ko'rsatib, tushuntiriladi.

4. Dars – drama. AQShlik olim Moreno 1934 yilda oila, shaxsiy va ish faoliyatida yuz beradigan nozoli vaziyatlardan chiqish, psixoloik vaziyatlar yechimini topishda dramatik teatr tajribasidan foydalanish mumkinligini qator tadqiqotlar bilan isbotladi. Bu metod asta-sekinlik bilan oliy va o'rta ta'lim tizimiga kirib kela boshladi. Adabiyot, oila psixologiyasi, ma'naviyat va boshqa hamma fanlardan (yoki fanlar tarixidan) dars-dramalarni tashkil etish mumkin. Ammo, dars-dramaning asosiy maqsadi, talabalar orasida hamjihatlik, jipslik, do'stlik, his-tuyg'ularini shakllantirish, o'qituvchi-talaba orasidagi munosabatbatlarni yaxshilash, talaba (talaba)ning shaxsiy hayoti, jamoadagi shaxslararo munosabat va muloqtda ijobiy psixologik muhitni tashkil etishga muljallangandir.

5. Dars – munozara. Bunday darslarni tashkil etishdan oldin munozara mavzusi, yo'nalishi talabalarga e'lon qilinadi. Shu sohada o'qish zarur bo'lgan ilmiy, badiiy adabiyotlar bilan ishlash haqida maslahat beriladi.

Dars jarayonida uyatchan, kamgap, sust talabalarni doimo savollar berish, ularni fikrini so'rash bilan faollashtirib turiladi. Dars jarayonida muhokama qilinayotgan mavzudan chetga chiqib ketmaslik uchun, o'qituvchi munozaraning borishini talabalarga sezdimagan holda boshqarib turadi.

6. Dars – sayohat. Dars – sayohat oldindan tuzilgan reja asosida o'tkaziladi va bu darsga katta tayyorgarlik ishlari talab qilinadi.

Bordi-yu o'qituvchi «O'zbekistonning - o'rmonlari» mavzusida sayohat tashkil qilmoqchi bo'lsa, u oldin talabalarga o'rmonlar haqida, ulardagi ekologik ahvol, daraxt va o'simliklarning turlari haqida tushunchalar beradi.

Sayohat jarayonida talabalar bilan daraxt va o'simliklar turini, tabiat manzaralarini rasmlarga, video tasmlarga ularning suratlari olinadi. Sayohatning natijasi to'plangan namunalar, olingan rasm va video suratlarni namoyish etish bilan tahlil qilinadi. Bu shaklda olib borilgan darslar talabalarning xotiralarida uzoq muddat muhrlanib qoladi.

O'qituvchining tarbiyaviy ish mahorati – jamoaning va jamoadagi alohida talabalarning intellektual, aqliy, estetik, mehnatsevarlik va boshqa sifatlarni rivojlantirishdir.

Bu maqsadlarga erishish uchun tarbiyachida quyidagi malaka va ko'nikmalar bo'lishi zarur: talabalarga nisbatan talabchanlik va ishonch, tez muloqotga kira olish, qiyinchilik vaqtida yordam bera olish, talabalar bilan maslahatlasha olish, kuchsizlarni himoya qilish, har bir talabadagi ijobiy sifatlarni topish va munosabatlarda shu sifatdan foydalanish, talabalarni «Sevimli» va «Sevilmagan»larga bo'lmaslik, xudbinlik, laganbardorlik, nopoklikka qarshi kurashish, talabalarda axloqiy yo'nalishlarni rivojlantirish.

O'qituvchi tarbiyaviy ish mahoratining yana bir ta'rifı quyidagicha: tarbiyaviy ish mahorati – talabalarning o'quv, o'yin, mehnat va dam olish faoliyatlarini to'g'ri, unumli va samarador tashkil etishdir.

Tarbiyachi mahorati o'zaro bog'langan uchta tizim tarmog'idan tuzilgan: bu – texnologik, ijtimoiy-psixologik (ya'ni munosabatlar) va estetik.

Tarbiyachi ish mahoratining texnik tomoni. Bu talabalarning ommaviy faoliyatini, kollejdagi hayotlarini (o'z-o'zlarini boshqarishlarini) tashkil etish.

Talabalarning mustaqil ravishda navbatchilik qilishlari, kollej va auditoriyadagi tartib va intizomni nazorat qilishlari, kollejdagi shanbalikni tashkil etishlari, har xil tadbirlarni mustaqil o'tkazishlari. Tarbiyachilar

talabalarning bu ishlarini rejalashtirishda, o'tkazishda maslahatchi rolini bajaradilar. O'qituvchining roli boshqaruvchi, buyruq beruvchi emas, balki o'tkazilayotgan tadbirlarning bevosita ishtirokchisi sifatida talabalarga yaqindan yordam berishi lozim.

Ammo, kollejarimizda yuqori ko'rsatkichlar ko'rsatish uchun, hisobotlar uchun ko'pdan-ko'p tadbirlar o'tkaziladi. Buning foydadan ko'ra zararli tomonlari ko'proq. Shuni ta'kidlash zarurki, tarbiyachilarning ish natijalari ularning tarbiyalanuvchilar bilan qay tarzda, qay shaklda, qanday ruhiy holatda muloqot qilganiga bog'liq. Muammoning ijtimoiy psixologik tomoni shundan iboratki, tarbiya har doim ijtimoiy mohiyat kasb etib, psixologik jihatdan o'ziga xos tayyorgarlikni taab qiladi.

Kollejlarda o'tkaziladigan har bir tadbir oldindan yaxshilab har tomonlama o'ylangan, rejalashtirilgan bo'lishi kerak. Auditoriyada va kollejdagi o'tkaziladigan tadbirlar jarayoni uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Rejalashtirish;
2. O'tkazish;
3. Tahlil qilish.

Rejalashtirishda talabalarni o'tkaziladigan tadbirga qiziqtirish va talabalarda motivlar hosil qilinadi. Tarbiyachi pedagog talabalar bilan birgalikda tadbirning dastlabki rejasini ishlab chiqadi.

O'tkaziladigan tadbirning har qismiga aniqlik kiritilib, unga javobgar talabalar tayinlanadi.

Bu sohada pedagogga rejissyorik, aktyorlik mahorati kerak bo'ladi. Tadbirning yakuniy rejasida: Kimlar? Qachon? Qayerda? Qanday? Tarzdagi savollarga javob beriladi.

O'tkazish bosqichida asosiy ish kichik guruhchalarda boshqariladi. Har bir soha, uchun javobgar talabalar orasida o'zaro til topish, kelishuv va moslik mavjudligi tadbirning samaradorligini ta'minlaydi. Bunday psixologik muhitni tashkil etish esa talabaning, tarbiyachining mahoratiga bog'liq. Tadbir jarayonida talabalar orasida o'zaro yordam, musobaqa, qoloqlarga yordam, ilg'orlarni rag'batlantirish talabalarning faolligini oshiradi.

Yakun va tahlil qilish bosqichida jamoa bilan birgalikda tadbir natijalari muhokama qilinadi. Har bir qatnashchining mehnatini alohida qayd etiladi va rag'batlantirish ishlari olib boriladi. Aks holda, undan keyingi tadbirlar muvaffaqiyatsiz chiqishi mumkin.

Tarbiyachining asosiy vazifasi talabalar orasida ijobiy, ruhiy muhitni tashkil eta olishdir. Hamkor, do'stona jamoani tashkil etish tarbiyachining mahorat-san'atiga bog'liq.

Mohir tarbiyachilar har bir talabaga jamoada alohida vazifa va topshiriqlar beradilar. Vaqt-vaqti bilan har bir talabaning o'z vazifasini qanchalik bajarayotganligi birgalikda tahlil etiladi.

Tarbiyachi guruhdagi mikroguruhlarini, rasmiy va norasmiy liderlarni, yulduzlarni, «yakkalanib qolgan» talabalarni bilishlari zarur. Ayniqsa, guruhchalar, guruhlar va alohida talabalar orasidagi munosabatlarni yaxshi bilishlari muhimdir. Tarbiyachi guruhdagi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan quyidagi qarama-qarshiliklarni ham bilishi kerak:

- guruhdagi rasmiy shaxslar va guruh o'rtasida (uning ayrim a'zolari o'rtasidagi ham) qarama-qarshiliklarni aniqlash.
- Rasmiy maqsad (M: shanbalik o'tkazish va boshqalar) bilan ayrim talabalarda, ba'zan ko'pchilik talabalardagi maqsadning bir-biriga to'g'ri kelmasligi. (O'qituvchining maksadi auditoriyani o'zlashtirishda yuqori darajaga ko'tarish, talabalarning maqsadi esa o'yin, vaqtixushlik va boshqalar) Oliy o'quv yurtlaridagi ba'zi talabalarga o'qishdan asosiy maqsad – diplom olish bo'lib, bilim egallash unchalik ahamiyatli emas.
- Talaba irodasining bo'shligi va tarbiyachining talabchanligi.

Bu qarama-qarshiliklarni yo'qotish yoki kamaytirish tarbiyachining shaxsiy sifatлари, pedagogik mahorati va kasbiy bilimlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Ayniqsa, guruhdagi tengdoshlari bilan munosabatlari yomon talabalarni jamoaga qo'shish uchun quyidagi ishlar o'taziladi:

- guruhdagi do'stlik, hamkorlik munosabatlarini tashkil etish;
- har bir talabaning jamoadagi o'rnini, mavqeyi, boshqalar bilan munosabatlarini o'rganish;
- talabalarni bir-birlariga yaqinlashtiradigan har xil tadbirlar, sayohatlar, kechalar, o'yinlar tashkil etish;
- barcha talabalar bilan bir xil munosabatda bo'lish, ularni bir xil baholash;
- talabaning oilasidagi muhit va munosabatlarni o'rganish.

Tarbiyachi har bir tadbirni o'tkazish jarayonida har bir talabaga individual yondoshadi. Kingadir buyruq beradi, kingadir maslahat, kingadir iltimos qiladi. Tadqiqotchilarning ko'rsatishlaricha, tarbiyachi talabalarga to'rt xil shaklda yondoshar ekanlar. Bular quyidagilar:

1. Buyruq ohangida yondashish: bu kamdan-kam, favkulotda holatlarda ishlatiladigan usuldir. Ammo, shunday talabalar borki, ba'zan bu usulni tartibsiz, o'ta notinch talabalarga nisbatan ham qo'llasa bo'ladi.

2. **Iltilmos ohangidagi yondashish:** talabalarga bunday murojaat qilish pedagogning asosiy usuli hisoblanadi. Bu yerda: «Shirin gap bilan ilon inidan chiqar, yomon gap bilan odam iymondan chiqar» degan naql asosida qabilida ish tutish ma'quldir.

3. **Taklif tarzidagi murojaatlar:** pedagog buyruq, iltimos tarzida bermoqchi bo'lgan fikrlarini, taklif tarzida ham berishi talabalarga ishonch bildirayotganligini bildiradi.

4. **Neytral (befarq) tarzidagi murojaat:** o'qituvchilar kamdan-kam hollardagina talabadan (jamoadan) xafa bo'lganligini, norozi ekanligini ko'rsatmoqchi bo'lganda, neytral tarzda ish tutish ijobiy ta'sir etishi mumkin. iloji boricha bu usuldan kamroq foydalangan ma'qul.

Har bir tarbiyaviy ishning asosida ma'lum g'oya, buyuk maqsad bo'lishi kerak. Hozirgi talabalarning a'lo baholar bilan o'qishga intilishlari – kelajakda Mustaqil O'zbekistonning komil fuqarolari bo'lib yetishishdir. Vatanimizning shuhratini olamga yoyish, talabalarda turgun motivlarni shakllantirishning quyidagi tamoyillari mavjud: Hayot va tarbiya birligi, axloqiy me'yor va xulq atvorning yaqinligi, etik va estetik birlik, talabaga ishonch, talaba shaxsiga hurmat, talaba g'ururi va sifatlarini o'stirish, hamda jinsiy farqlarni e'tiborga olish.

Talabalar orasida «Tarbiyasi og'ir» deb nomlanuvchi toifa talabalar ham mavjuddir. Bu talabalar tartib-intizomning yomonligi, o'zlashtirishning sustligi, tengdoshlari va pedagoglari bilan munosabatining yomonligi bilan ajralib turadilar. Bunday talabalar o'qituvchi va tarbiyachilardan alohida, o'zlariga xos, individual yondoshishni talab qiladilar.

Bunday talabalar bilan pedagogning munosabati va muloqoti oldindan rejalashtirilgan bo'lishi shart. Masalan: quyidagi gaplar bilan murojaat qilish mumkin:

1. Talabani hatti-harakati bilan hayratlanish: «Sening bunday qilishingga ishonmayman?»
2. Turli xil hazil mutoyibalardan foydalanish.
3. Talabaga o'zining hamdardligini ko'rsatish.
4. Talabani tez-tez rag'batlantirish. Ozgina yutuqlarini ham bo'rttirib tengdoshlari oldida ko'rsatish.
5. Talabaga ishonch bildirish.

Oliygozlarni tugutgan mutaxassislar ta'limni tashkil etishga nisbatan tarbiyani tashkil etish qiyinligidan zorlanadilar. Buning obyektiv sabablari mavjud. Tarbiya jarayoni ta'lim jarayoniga nisbatan keng tushuncha, chunki u shaxs tarbiyasi vositalari, bilish qobiliyatlarini rivojlantirish va

mehnat qilish singarilarni o'zida aks ettiradi. Tarbiya san'ati – deb yozgan edi Ushinskiy, - shunday xususiyatga egaki, deyarli barcha tanish va tushunarli, ba'zilariga esa juda oson ish bo'lib tuyuladi. Odam bu ish bilan nazariy va amaliy jihatdan qanchalik kam tanish bo'lsa, unga bu shuncha tushunarli va oson bo'lib ko'rinadi. Deyarli hamma tarbiya sabr – toqatni talab etishini e'tirof qilishadi, ayrimlar buning uchun tug'ma qobiliyat va malaka, ya'ni ko'nikma kerak deb o'ylaydilar, lekin juda kam odam sabr-toqat, tug'ma qobiliyat va malakadan tashqari yana maxsus bilimlar kerakligihaqida ishonch hosil qilishadi.

A.S.Makarenkoning fikricha, tarbiya faoliyati avvalambor tashkilotchilik faoliyatidir, ya'ni bolalar hayotinni mohirlik bilan tashkil qilishni alohida ta'kidlagan edi.

Mahorat – bu pedagogik faoliyatni malakali tashkil eta olish, talabalar rivojlanishini samarali ilhomlantirishdir.

Qisqa fursatlar jamoa va har bir talabaning qobiliyatlariga pedagogik ta'sirni ta'mirlashni nazarda tutadi. Tarbiyachilik mahorati faqat bilimlar bilan qurollashni amalga oshiribgina qolmasdan, balki tarbiya usullari va metodlarini ijobiy hayotda qo'llashni, tarbiya qonuniyatlariga tayanib bolalar hayotini tashkil etishni nazarda tutadi.

Tarbiyachining mahorat mazmuni – bu bilimlar va asoslangan ko'nikma, malakalar tashkil etadi. Tarbiyachining mahoratini tubandagilar tashkil etadi. turli pedagogik sharoitda jamoa va ayrim talabalar dunyosida sodir bo'lgan voqyealarni to'g'ri qabul qilish ko'nikmasi; maqsad vositalarni taqqoslab analiz qilish ko'nikmasi; talab qilish va ishontira olish ko'nikmasi; bolalar bilan o'ynay olish qobiliyati vaziyatga har tomonlama to'g'ri baho berish ko'nikmasi; rang-barang pedagogik asoslardan, eng muhimini ajrata olish; tasodif hodisadan asosiysini aniqlash ko'nikmasi; har xil vaziyatlar – ta'sir ko'rsatishning turli – tuman usullaridan foydalanish ko'nikmasi; o'z kayfiyati, hissiyoti, harakatlarini aniq ko'rsata olish malakasi.

Yuqorida ta'kidlab ko'rsatilgan ko'nikmalardan tashqari yana quyidagilarni o'zida shakllantirmog'i lozim: talabalar bilan o'qish, mehnat, sport va badiiy faoliyatlarida aloqa o'rnatish, individual yondoshish, tashabbuskorlikni oshirish, qiyin damlarda yordam berish, jamoa va ayrim talaba fikrini hisobga olish, hurmat qilish, ojizlarni himoya qila olish, o'z-o'zini boshqarishning turli xil formalaridan foydalanish, talabaning ishonchini suiste'mol qilmaslik, har bir talabaning ijodiy sifatiga asoslanib munosabatni tashkil eta olish, talabalarni yaxshi yoki yomonga ajratmaslik, bolalarning axloqiy sifatlarini olish, talabalarning

adolatsizligi, axloqsizligi, shavqatsiz bo'lishi, talabaning saxiyligi va ziqnaligi haqida tasavvurlarga ishonish singari ko'nikmani ham o'zida shakllantirmog'i darkor.

V.A.Suxomlinskiy: «... talaba ruhining tetikligi, aqlining o'tkirligi, taassurotlarning sog'lomligi, hissiyotlarning ta'sirchanligi uzoq yillar saqlanishi uchun katta insonparvarlik talantiga, o'z mehnatiga, bolalarga bo'lgan cheksiz muhabbatiga ega bo'lish kerak – bu sifatlarsiz pedagogning mehnati uqubatga aylanadi.»

Texnologik tuzum, yoki texnologiya talaba, talaba va jamoalarga konkret vositalar asosida ta'sir ko'rsatishda ko'ngildagidek muayyan natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Tarbiyachining mahorat natijasi tubandagi vaziyatlarni bajarishda namoyon bo'ladi: har bir talabaga individual yondoshib, shug'ullanayotgan faoliyatda uning faolligini uyg'otish, layoqatini o'stirish.

Tarbiyachi tarbiyaviy tadbirni olib borishda muhim talablarga amal qilishi zarur: har qanday tadbir tasodifiy holda olib borilmasligi va talabalarni tarbiyalashning mustaqil tarkibi sifatida hal etilishi kerak.

Kattalar va bolalar o'rtasida o'zaro munosabatni, o'zaro jamoa ta'sirini tashkil etish mazmun va tuzilish jihatidan ham tarbiyachi faoliyatida muhim o'rin tutadi. Tarbiyachining mahorati – bu uning bolalarga moslashishi. Tajribali tarbiyachilar talabalar munosabatidagi sirli tomonlarini bilishni o'zlarining burchi deb biladilar.

Munosabatlar tizimida jamoaning har bir a'zosida shaxsga xos bo'lgan qimmatli fazilatlar shakllanadi. Shuning uchun jamoaning ijodiy faoliyatini tashkil etishda muhim narsa, - bajarilgan ishlarni yakunlash bosqichidir: har bir bolada qanday o'zgarish bo'lganligi, qanday yangi sifatlarni shakllanganligi aniqlanadi.

Baho obyektiv va haqqoniy bo'lishi zarur. Mohir tarbiyachining bolalar muhitidagi munosabatlarga malakali rahbarlik qilish jamoa ichida va jamoalararo tabiiy qarama-qarshiliklardan iborat.

Maqsadlar asosida ko'rsatilayotgan faoliyatni tashkil etishga individual shaxsiy maqsad, jamoa a'zolari intilishini aks ettirish: talabaning intilishlari bilan sarf jamoasi oldidagi majburiyatlardagi nomuvofiqlik, tarbiyalanuvchi irodasidagi rivojlanish bilan, tarbiyachining qo'yadigan talablar o'rtasidagi nomuvofiqliklarni ko'rsatish mumkin. Bu qarama-qarshiliklar nomuvofiqliklarni bartaraf etish tarbiyachining shaxsiga tarbiyalanuvchi bilan bo'ladigan munosabatlar xarakteriga va o'z mahoratini – ishga solishiga ko'p jihatdan bog'liq. Mahoratli pedagog

o'zining faoliyatida barcha ziddiyatlarni ongli ravishda bolalar jamoasining muomalasiga tayanib hal etadi. Talabanning o'ziga, boshqalarga, umum ishga javobgarligi, shaxslararo munosabatlarda o'zaro hamkorlikda ta'sir ko'rsatish asosida tarkib topib shug'ullanadi.

Har bir talabanning jamoadagi o'rnini egallashi va jamoa munosabatlarini shakllantirish quyidagilar asosida olib boriladi:

1. Har bir talaba oldigan eng yaqin pedagogik vazifalarni qo'yib borish;
2. O'zaro fikrlash, yordam va o'rtoqlikni shakllantiruvchi muhit yaratish;
3. Bolalar hayotiga ijobiy omil bo'luvchi jamoatchilikni hurmatlash bilan bog'liq fazilatlar;
4. Oilaning tarbiyaviy ta'sirini hisobga olish;
5. Auditoriyada jamoa tuzilishi, shaxsning o'ziga xos sifatlari va ularning o'z o'rnini haqidagi axborotdan foydalanish;
6. Bolalar hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish bilan ular aloqasini mustahkamlash asosida ijodiy aktivlikni tarbiyalash.

Faqat o'qish faoliyatiga emas, balki xulq-atvoriga ham baho berish va hokazo.

Tarbiyachilar tadbirlarni o'tkazishda turli usullaridan foydalaniladilar: buyruq, namuna kabi shakllardan o'z tajribasida qo'llaydi. Asosan tarbiyachining talabalarga bo'ladigan munosabatlari uch xil turda olib boriladi:

1. Buyruq mavqiyda munosabatda bo'lish. Favqulodda hol yuz bergan tarbiyaviy ishlarda bu turdan kam foydalanish zarur.
2. Jalb qilish orqali o'z ishida sobiqligi, ishonchi, jamiyatga foyda ko'rsatishi bilan talabalarning o'qish, mehnat, sport, sayyohlik faoliyati doirasida ish tutadi.
3. Bolalar faoliyatiga aralashmasdan kuzatib ish tutishi nazarda tutiladi.

Pedagogik jarayonda munosabatlar tizimi pedagogik mahoratga tadbiq etilmasa, tarbiya vositalari, metodlari ham samarali natija bermaydi. Pedagog jamoaning diqqat markazida o'zgarishi sodir bo'ladi. Kollejda, auditoriyada, va ayrim talabalarda bu narsa eng muhimdir. Texnologik tuzum va munosabatlar tizimi tarbiyachining mahorati tizimida yaxshi o'rganilgan bo'lishi mumkin. Lekin yuqori tarbiyaviy natijalar bermasligi mumkin. Tarbiyachi mahorati, mohiyati jamoada faqat muomalani tashkil qilish bo'lmay, balki jamoa uchun qiziqarli ishni tashkil qilish bilan jamoa-ijodkorligini tarkib toptirishdan iboratir. Jamoa

ijodkorligi bolalar ezgu orzularini rivojlantirishi va amaliyotda hayotni o'zgartirish mumkin. Yuksak maqsadlarga erishishda pedagog quyidagi ijobiy ta'sir ko'rsatishga rioya qilishi zarur: tarbiyaning hayot bilan birligi; axloqiy normalar va xulqning birligi, axloq va estetik aloqasi; bolalarga insonlarcha yondoshish; talab va ishonch birligi; shaxsni hurmatlash; jinsini hisobga olish; jismoniy va axloqiy sog'lig'i uchun g'amxo'r bo'lishi me'yor prinsipidir.

Etnik tasavvurlar tarbiya texnologiyasi bilan uzviy bog'lanishi uchun tajribali pedagoglar talabalar bilan quyidagi mavzular bo'yicha suhbatlar o'tkazadi: ona Vatan, keksa avlod, ota-onalar burchlari nimalardan iborat, hohish va burchning uzviyligi kabi suhbatlar olib borish bilan tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning harakatlaridagi kamchiliklarni bartaraf qilish, natijada namunali xulqni shakllantirishga muvaffaq bo'ladi. Bu albatta tarbiyachidan mahorat talab qiladi.

Tarbiyachi mahorati – bu ijodkorlik.

Tarbiyachi bolaga ta'sir ko'rsatishda tarbiya vositalarini qidirib, uni ijodiy qo'llaydi.

Tarbiyalanuvchilarni to'g'ri tarbiyalashda tarbiyachi pedagogik vazifalarni hal etishda rasmiy bo'lmagan uslublardan foydalansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Auditoriyada tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish. Ma'lumki rejalashtirish ijodiy jarayon bo'lib, boshqalarga uning shaklini tavsiya qilish to'g'ri emas.

Yosh o'qituvchilar tajribali rahbaridan ilgari surilgan asosiy g'oyalarni olishi foydali. Axir ilg'or tajribali kuzatish individual ijodkorlik uchun asosiy g'oyadir. Hamma ishlar bo'lsa, kengaytirilgan reja, katta bilim yoki bilimchalardan iborat bo'lmay, balki kunlik sxema tarzida bo'lsa maqsadga muvofiq: nima, kim bajaradi, qanday muddatda. Rejalashtirish joyi perspektiv shaklda olib boriladi.

Tarbiyasi qiyin bolalar bilan ishlash. «Tarbiyasi qiyin»lar bilan ishlash – tarbiyachi uchun eng qiyin, murakkab ish bo'lib, undan doimo o'ta diqqatli, sabr-toqatli, mahoratli, ziyraklikni va mehrli bo'lishni talab qiladi. Bu sohada V.A.Suxomlinskiyning quyidagi metodik tavsiyalarini ko'rsatish mumkin: «Insonga insonning», «Inson haqida oila», «Grajdanning tug'ilishi», «Qiyin taqdir» va h.k.

Suxomlinskiy maslahatlariga asoslanib ish tutgan mohir pedagoglar «Tarbiyasi qiyin»lar bilan ishlashda uchta yo'nalishda ish olib borishni tavsiya etadi: shaxsning maqsadga yo'nalganligi, umumiy rivojlanish darajasi, axloqiy tarbiyalanganlik darajasi.

N.Ye.Shukurovaning «Tarbiyasi qiyin» bo'lgan bolalar bilan ishlash mazmuni quyidagicha: a) bolalar ongida qo'zg'alishni uyg'otish orqali «o'z ongini» va talabalarning o'zaro hurmatini shakllantirish; b) mehnatni ilmiy asosda tashkil etish – bu talabalarning ta'lim-tarbiyasiga eng yuqori natijaga erishishda talabaning vaqtdan samarali foydalanishiga tushuniladi. Tajribasiz o'qituvchi tarbiyaviy ishni tashkil etishda uning mazmuni bilan band bo'lib, ilmiy-pedagogik asosda tashkil qilishni o'z vaqtida bajara olmaydi. Tajribali o'qituvchi bunday tarbiyani olib borishda sharoiti, auditoriya jamoasining tarbiyalanganligini, olib borilayotgan tarbiyaning maqsadini oldindan rejalashtirib olishi zarur.

Yosh o'qituvchi, tajribani faqat tashkil etishni va uni o'tkazishni nazarda tutadi. Mohir o'qituvchi esa, uni konkret vaqtda bir necha ta'lim-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirishda reja asosida ishlab yuqori natijani qo'lga kiritadi. Pedagogik jarayonda vaqtni tejaydi, vosita va mavjud imkoniyatdan maksimal foydalanadi. Masalan: jamoa bo'lib, kinofilm ko'rishni tashkil qilish va h.k. v) tarbiya natijasini hisobga olish. Tarbiya natijasi talabaning xulq-atvoridagi o'zgarishlar bilan o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatlarida o'z ifodasini topadi. Tarbiyaviy faoliyatning samaradorligini aniqlash juda qiyin va murakkab ishdir. Talabalarning tarbiyalanganlik darajasini aniqlashda ular bilan olib borilgan tadbirlar soni bilan emas, balki natijasi bilan xulosa qilish to'g'ri bo'ladi. Tarbiyaviy ishlarda baho berishning asosiy mezoni talabalarning tarbiyalanganlik darajasidir.

Talabalar tarbiyalanganlik darajasini qanday sifatlar belgilaydi? Ilmiy tadqiqotchilar V.A.Yarikov, M.N.Plaxovlar quyidagilarga diqqatini qaratadi:

1. Talabaning o'qishga, o'quv mashg'ulotiga qiziqish va ilmga intilish darajasi va h.k.

2. Talabaning mehnat faoliyatiga, mehnat topshiriqlarini sifatli qilib bajarishni foydali mehnatda qatnashishi va h.k.

3. Talabaning bir-biriga, o'rtog'iga, o'zaro hamkorligi, auditoriya jamoasiga, do'stlariga, kollejdagi o'qituvchilarga munosabatlariga va h.k.

Savol va topshiriqlar.

1. O'qituvchining shaxsiy intilishi pedagogik mahoratda qanday o'rin egallaydi?
2. O'qituvchining dars berish mahorati xaqida nimalarni bilasiz?
3. Darsning an'anaviy metodlariga nimalar kiradi?
4. Tarbiyachi ijodkor deganda nimani tushunasiz?

5. O'qituvchi-tarbiyachining auditoriyada va kollejdagi o'tkazadigan tadbirlari necha bosqichda amalga oshiriladi?

T y e s t l a r .

1. «Ta'lim to'g'risida»gi qonun o'qituvchini qaysi jihatdan himoyalayishini nazarda tutgan?
Ma'naviy va moddiy
Huquqiy
Axloqiy-ijtimoiy
Tibbiy
2. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish bosqichlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- 1997 – 2001, 2001 – 2005, 2005 va undan keyin
 1996 – 2001, 2001 va 2006
 1993 – 2000, 2000 – 2005 yil
 1994 – 1999 va undan keyin
3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining nechanchi moddasida pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan shaxslar ko'rsatilgan?
 5 – modda
 4 – modda
 6 – modda
 3 – modda
4. Pedagogik faoliyatning tarkibiy qismlari:
 Pedagogik faoliyatning maqsadi, obyekti, subyekti va vositasi
 Obyekti va subyekti
 Obyekti va vositasi
 Pedagogik faoliyatning maqsadi va vositasi
5. Pedagogik faoliyat va mahorat nima?
 Yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash, maxsus tayyorlangan mutaxassislar faoliyati
 Pedagogik iste'dod
 Pedagogik faoliyat natijasi
 Pedagogik mehnat va shaxsiy intilish birligi
6. Qaysi javobda pedagogik mahorat tushunchasi atroflicha ta'riflangan?
 Fahm-farosat, donolik, ijodiy dadillik, ilmiy tahlil, xayol va fantaziyaga boy bulgan qobiliyat majmuasi
 Pedagogik iqtidor, qobiliyat
 Maxsus kasbiy tayyorgarlik
 Pedagogik ziyraklik, xotiraning kuchligi
7. Ibn Sino fikricha o'qituvchidagi kaysi sifatlar muxim hisoblanadi?
 Pokizalik, adolatlilik, farosatlilik, bilim, soglomlik
 Xotira
 Fahm-farosat
 Bilim
8. Pedagogik muomala nima?
 O'qituvchining talabalar bilan boradigan kasbiy muloqoti
 Maktabdagi munosabatlar tizimi
 Talaba va o'qituvchi o'rtasidagi dialog
 Talaba va o'qituvchi orasidagi munosabat

5. Xushmuomalalik nima?
Odobga rioya qilish, chiroyli so'zlash
Yaxshi muomala
Go'zal xulq-atvor
O'zini tuta bilish
6. Ishontirish nima?
Boshqa kishi orqali ishontirish
So'z vositasida ishontirish
Mavqyedan foydalanib ishontirish
Dalillash.
7. Jazolash turlari qaysi javobda tugri ko'rsatilgan?
Tanbeh, ogohlantirish, dakki berish, xayfsan
Tan jazosi
Ogohlantirish, dakki berish
Sharmanda qilish, xayfsan berish
8. Pedagogik mo'ljal nima?
Ta'lim-tarbiya natijasini ilmiy asosda oldindan ko'ra bilish
Chamalay bilish
Natijani oldindan payqash
Gumon qilish
9. Pedagogik nazorat qaysi javobda to'liqroq ifodalangan?
Pedagogik etika, go'zallik va xunuklikni ko'ra bilish qobiliyati
Xunuklikni payqash
Go'zallikni payqash
Pedagogik odob-axloq
10. Rag'batlantirish turlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
Ma'qullash, maqtash, namuna qilib ko'rsatish, mukofotlash
Tanbeh
Ogohlantirish
Maqtash
11. Jamoatchilik fikri nima?
Jamiyat tomonidan ma'qullangan hatti-harakat jarayoni
Auditoriya jamoasi fikri
Ikki – uch kishi fikri
Ko'pchilik fikri
12. I.A.Karimov erkin fikrlovchi kishini tarbiyalash haqida nima degan edi?
Bizga maktabni bitirgan emas, maktab tarbiyasini olgan talaba kerak

- Bizga erkin fikrlovchi yosh mutaxassislar kerak
Bizga erkin fikrlovchi bilimli yoshlar kerak
Bizga erkin fikrlovchi vatanparvar talaba kerak.
13. Al-Forobiyning ta'lim-tarbiya to'g'ri sidagi fikrlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
Ta'lim-tarbiyada mo'tadillik, tabiatga moslikka rioya qilish
Har xil metodlardan foydalanish
Yodlash
Fikrni boshqara bilish.
14. O'quv tarbiyaviy ishlarini boshqarish va nazorat qilishda o'qituvchining roli.
Ta'lim-tarbiya berish, tashkilotchilik, shaxsiy namuna
Qat'iy pedagogik talab
Shaxsiy namuna
Tashkilotchilik
15. Ritm nima?
Nafas va tovushning bir maromda bo'lishi
Harakatning muayyan paytda takroralanishi
Hodisaning takrorlanishi
Tovush tezligi
16. Sharqona pedagogik mahoratga doir tushunchalar qaysi javobda to'liqroq ifodalangan?
Milliylik, milliy mafkura, milliy mafkuraviy burch
Insoniy burch
Milliy mafkura
Umuminsoniylik
17. Pantomimika nima?
Oyoq harakati, ko'l harakati, gavda harakati
Qo'l harakati
Yuz harakati
Gavda harakati
18. Mimika nima?
Fikrni yuz imo-ishoralari orqali ifodalash
Qo'l harakati
Ko'z harakati
Gavda harakati
19. Pedagogik harakat drammaturgiyasi va rejissurasida nima muhim hisoblanadi?
Pedagogik vaziyatni tahlil qilish va hamkorlik

- Vaziyatni to'g'ri baholash
Pedagogik vaziyatni hal etish
Pedagogik vaziyatni muhokama qilish
20. Pedagogik faoliyat nima?
Yosh avlodni hayotga mehnatga tayyorlash
Ota-onalar bilan hamkorlik qilish
Talabaga tarbiya berish
Talabaga bilim berish
21. Relaksasiya nima?
Bo'shashish holati
Asab tarangliligi
Qo'l harakatlarini boshqarish
Hayajonli boshqarish
22. Ishonch necha qismdan tarkib topgan?
Bilim, xissiyot, xulq-atvor
Xulq-atvor
Xissiyot
Bilim
23. Xushmuomalalikning ta'rifi qaysi javobda berilgan?
Ishtirokchilar orasidagi o'zaro hamkorlik munosabatlarini tartibga solishga yordam beruvchi axloqiy mezon
Xolislik
Aloqadorlik
Suhbatdoshni sabr bilan tinglash
24. Pedagogik mahoratning tuzilishi qaysi javobda to'g'ri qayd etilgan?
Pedagogik iste'dod, qobiliyat, texnika, shaxsiy intilish
Pedagogik qobiliyat
Pedagogik texnika
Bolalarni sevish
29. Pedagogik mahorat fanining predmeti qaysi javobda to'g'ri ifodalangan?
Pedagogik faoliyat
Pedagogik tajriba
Pedagogik tushunchalar
Ilg'or o'qituvchilarning yutuqlarini o'rganish
30. O'qituvchi mehnatining obyekti:
Inson, bola, talaba
O'smirlar, keksalar

Talabalar

Talabalar

31. O'qituvchi munosabatidagi uslublar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
Barqaror ijobiy, faol ijobiy, barqaror bo'lmagan uslub
Demokratik
Ko'ngilchanlik
Faol ijobiy uslub
32. Vazn deb nimaga aytiladi?
Nutq tezligining cho'ziq yoki qisqalik jihatidan muayyan o'lchovga aytiladi
Hyech qanday hodisa vazn bo'lmaydi
Ovoz o'lchoviga aytiladi
Jism og'irligiga aytiladi
33. Pedagogik xayolning asosiy yunalishlari qaysi javobda to'g'ri belgilangan?
Pedagogik vaziyatni to'g'ri tahlil qilish, samarali hal etish, ta'sir natijalarini oldindan ko'ra bilish, tarbiyalanuvchi hissiyotini oldindan bilish
Tadbir oldidagi xayol
Ijodiy kayfiyatni rag'batlantiruvchi xayol
Hodisa sababini bilishga qaratilgan xayol
34. Ijodiy pedagogik diqqatning asosiy xususiyatlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?
Asosiy narsani ajratishga qaratilgan
Barqaror va amaliy
Jo'shqinlik
Barqarorlik
35. Pedagogik hamkorlik qaysi javobda to'g'ri belgilangan?
O'qituvchilarga ta'lim-tarbiya berishda oila, jamoatchilik, pedagogik jamoa va talabalar hamkorligi
Mahalla bilan hamkorlik
Ota-onalar bilan hamkorlik
Birgalikdagi pedagogik faoliyat
36. Diksiya nima?
So'z va jumlaning aniq talaffuz etish
To'g'ri o'qish
So'zlarni ovoz chiqarib yozdirish
Matnni ovozsiz o'qish

37. Pedagogik mahoratning tuzilishi qaysi javobda qayd etilgan?
Qobiliyat, texnika, shaxsiy intilish va pedagogik iste'dod
Pedagogik tajriba
Qobiliyat
Bolalarni sevish
38. Empatik qobiliyat nima?
Talaba qalbini onalar kabi his eta bilish
Loqaydlik
Jonsaraklik
Xayrixohsizlik
39. Pedagogik ijodkorlik nima?
O'z ustida ishlash, qat'iyatlilik, tirishkoqlik, izlanuvchanlik
Pedagogik tajriba
Izlanuvchanlik, tez ilg'ay bilish
Bolalarni sevish
40. O'qituvchining shaxsiy intilishlariga nimalar kiradi?
Pedagogik faoliyatni sevish, ruhiyatini boshqarish, qiziqish, irodalilik,
pedagogik ziyraklik, bolalarni sevish
Ruhiyatini boshqarish
Qiziqish, irodalilik, pedagogik ziyraklik,
Bolalarni sevish
41. Pedagogik hamkorlik nima?
Talabalarga ta'lim-tarbiya berishda oila, jamoatchilik, o'qituvchilar va talabalar jamoasi hamkorligini tashkil etish
Jamoatchilik asosida bolalarni qayta tarbiyalash
Pedagogik jamoa va talabalarni hamkorlikda tarbiyalash
Oila va jamoatchilik xamkorligi
42. O'qituvchi faoliyatining subyekti:
Ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va auditoriya jamoasi
Ota-onalar va o'qituvchilar
Tarbiyachilar va auditoriya jamoasi
Ota-onalar va tarbiyachilar
43. Asosiy tarbiyaviy vositalar qaysilar?
Mehnat, o'yin, o'quv va muloqot
Mehnat va o'yin
O'quv va muloqot
O'yin va o'quv
44. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlarini belgilang.

- O'qituvchi shaxsining insonparvarligi, kasbiy bilimi, pedagogik qobiliyat va pedagogik texnika
 Asosiy tarbiyaviy vositalar
 Obyekt va subyekt
 Pedagogik qobiliyat va pedagogik texnika
45. Pedagogik faoliyatda yetakchi qobiliyatlarni ko'rsating.
 Kommunikativ, perseptiv, harakatchanlik, xis-tuygular, ishonch, kreativlik
 Harakatchanlik, kreativlik, ishonch
 Kommunikativ va perseptiv
 Kommunikativ, his-tuyg'ular, ishonch
46. Pedagogik texnika nima?
 O'qituvchi faoliyatining tashkiliy shaklidir
 O'qituvchining ijobiy faoliyati
 O'qituvchining texnik vositalar bilan shug'ullanishi
 O'qituvchining talabalar bilan muloqoti
47. Pedagogik vazifa nima?
 Bu ongli ravishda yuzaga keltirilgan pedagogik vaziyat bo'lib, uning bosqichlari oldindan rejalashtiriladi
 Bu tasodifiy yuzaga keladigan vaziyat bo'lib, o'qituvchi o'zi boshqaradi
 Bu taxminlar asosida bajariladigan vazifadir
 Bu suhbat va muloqot jarayonida talabalar bajaradigan ishlar
48. Pedagogik vazifaning yechimini topishda nima ilgari suriladi?
 Gipoteza, taxmin
 Suhbat, muloqot
 Rejalashtirish
 Pedagogik jarayon
49. Pedagogik vazifaning yechimini topishning birinchi bosqichi nima?
 Vaziyatni tahlil etish va muammoni chuqur fikrlash
 Vazifani hal etish
 Talabalarni jazolash
 Talabaning ruhiy holati, oilaviy sharoitini aniqlash
50. «Maqsad vaqtni cho'zish emas, balki talabani zeriktirmaslik, chunki doimo bir xil narsaga qarayverish malollik va sabrsizlikka olib keladi...» Ushbu qimmatli fikrlar muallifi kim?
 A.R.Beruniy
 A.Forobiy

A.Farg'oniy

Al Xorazmiy

51. «... talaba fandan fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi. Birini ko'rib o'lgurmay boshqasi boshlanadi va talaba «har bir yangi narsada o'ziga yarasha lazzat bor» - deyilganidek, ularni ko'rishga qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi. Bir xil narsa charchatadi. Xotiraga malol keladi» Bu so'zlarning muallifini aniqlang.

A.R.Beruniy

A.Forobiy

A.Farg'oniy

Al Xorazmiy

52. Beruniyning «Osor al-boqiya» asarida pedagogning qanday sifatlarga ega bo'lishini ta'kidlaydi?

Butun kuchimni yig'ib, bor imkoniyatni ishga solib, goh eshitish, goh ko'rish va qiyos qilish orqali bilimim yetganicha u narsani bayon etishga bog'ladim.

Ta'lim-tarbiya ahillari ham o'z bilimlari darajasiga qarab bir-biridan farq qiladi

Bolalar ustida turgan odam muallim bo'lib, u tarbiya berishda turli tarbiya usullaridan foydalanadi

Murabbiyni yaxshi kishilardan olgin

53. Tarixchi pedagoglarning ko'rsatishicha, kishilarning mehnat faoliyati yosh jixatdan uch guruxga bo'lingan. Bular qaysilar?

Bolalar va o'smirlar, hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar, keksalar

Chaqaloqlar, bolalar, yoshlar

Hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar, yoshlar, keksalar

Bolalar, yoshlar keksalar

54. Al-Xorazmiyning qaysi asarida pedagoglar faoliyatiga baho berilgan?

«Al jabr val muqobala»

«Hisob-al-hind»

«Astronomiya jadvali»

«Quyosh soatlari to'g'risida»

55. A.N.Forobiy qaysi asarida ta'lim-tarbiya berish usulini turlarga bo'ladi?

Baxt saodatga erishuv haqida risola

Hindiston

Ilmlar majmuasi

Siyosat va madaniyat

56. Forobiy ta'lim-tarbiya berish usulini ikki turga bo'ladi. Ular qaysilar?

Rag'batlantirish va jazolash

Tan jazosi va tanbeh

Rag'batlantirish, majbur qilish

Maqtov, tan jazosi

57. Forobiyning aytishicha, pedagoglik kasbi bilan shug'ullanuvchilar qanday bo'lishlari kerak?

Barcha organlari mukammal taraqqiy etgan, barcha masalani tez va to'g'ri tushunadigan, xotirasi kuchli, zehni o'tkir, nutqi ravon, bilish va o'qishga muhabbati kuchli, pokiza, haqiqatparvar, pulni sevmaydigan, qat'iyatli, jasur kishilar

Bilish va o'qishga muhabbati kuchli, pokiza kishilar

Xotirasi kuchli, zehni o'tkir, nutqi ravon kishilar

Barcha organlari mukammal taraqqiy etgan, barcha masalani tez va to'g'ri tushunadigan kishilar

58. «Ta'lim-tarbiya ahillari ham o'z bilimlari darajasiga qarab bir-biridan farq qiladilar, ba'zi birlarida kashf, ixtiro quvvati bo'lmasligi, ba'zilarida esa bu quvvat kamroq bo'ladi» Bu so'zlar muallifi kim?

Forobiy

Ibn Sino

Xorazmiy

A.Navoiy

59. O'qituvchining didaktik malakasi nima?

O'qituvchining bilim va malakalari eng samarador metodlar va vositalar bilan talabalarga yetkazishi tushuniladi

Ta'lim va uning maqsadi, mazmuni, ta'lim metodlari, vositalari va ta'limni tashkil etish

Ta'lim va uning maqsadi, mazmuni

Ta'lim metodlari, vositalarini tashkil etish

60. O'qituvchining tashkilotchilik malakasi bu...

O'qituvchining auditoriya jamoasi, uning tarkibi, dinamikasi, auditoriya liderlar va past mavqyedagilarni bilishi, shu ma'lumotlarni e'tiborga olib auditoriyani mohirlik bilan boshqarishi

- O'qituvchining auditoriya jamoasi, uning tarkibi, dinamikasi,
auditoriya liderlar va past mavqyedagilarni bilishi
Auditoriyani mohirlik bilan boshqarish
O'qituvchining auditoriya jamoasi bilan muloqoti
61. O'qituvchining konsruktiv malakasini ta'riflang.
Dars va darsdan tashqari jarayonni mohirlik bilan tashkil etish
Har xil metod va vositalarni bilishi
Ta'lim va uning maqsadini bilishi
Darsda talabalarga bilim berishning eng oson va qulay
yo'llarini topish
62. Kommunikativ malaka deganda nimani tushunasiz?
Pedagogik muloqot yordamida talabalarga zarur bilim va
malakalarni bera olish qobiliyati, pedagogik muloqotni ijobiy
tashkil etish
Talabalar va ota-onalar bilan yurakdan gaplashish
Pedagogik muloqotni ijobiy tashkil etish
Pedagogning o'z-o'zini boshqarishi
63. O'z-o'zini boshqarishning qanday turlari mavjud?
Ishonch, optimizm, nutqini, hatti-harakatlarini nazorat etish,
pedagogik zo'riqishni yengillashtiruvchi mashqlar bajarish,
o'z-o'zini ishontirish
Optimizm, ishonch
Nutqini, hatti-harakatlarini nazorat etish,
O'z-o'zini ishontirish, pedagogik zo'riqishni yengillashtiruvchi
mashqlar bajarish
64. O'qituvchining ko'ruv diqqatining tor obyekti nima?
Auditoriyaga kirganda birorta talabani tanlab butun diqqatini
o'sha talabaga qaratish
Bir nechta talabaga diqqatni qaratish
Butun auditoriyani nazar ostiga olish
Hyech kimga e'tibor bermaslik
65. O'qituvchining ko'ruv diqqatining o'rtacha torlikdagi obyekti
deganda nimani tushunasiz?
Bir nechta talabaga diqqatni qaratish
Auditoriyaga kirganda birorta talabani tanlab butun diqqatini
o'sha talabaga qaratish
Butun auditoriyani nazar ostiga olish
Hyech kimga e'tibor bermaslik
66. O'qituvchining ko'ruv diqqatining keng maydondagi obyekti...

- Butun auditoriyani nazar ostiga olish
 Bir nechta talabaga diqqatni qaratish
 Auditoriyaga kirganda birorta talabani tanlab butun diqqatini
 o'sha talabaga qaratish
 Hyech kimga e'tibor bermaslik
67. «So'z insonning daraja va kamoli, fazilatini ulug'lab ko'rsatadigan tarozidir. Aql sohiblari kishilarning fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilur»
 Quyidagi fikrlar muallifi kim?
 A.Avloniy
 A.Beruniy
 Ibn Sino
 A.Fitrat
68. «Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir. Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rganib ol, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil. Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi» Ushbu qimmatli fikrlar muallifini aniqlang.
 Kaykovus
 A.Temur
 A.Navoiy
 M.Qoshg'ariy
69. Notqlik san'atini qanday ko'rinishlarga ajratish mumkin?
 Ijtimoiy-siyosiy chiqishlar tili, targ'ibotchi va tashviqotchilar tili, akademik nutq, suddagi nutq, maxsus so'z ustalarining chiqishlari
 Targ'ibotchi va tashviqotchilar tili
 Maxsus so'z ustalarining chiqishlari
 Akademik nutq, suddagi nutq, maxsus so'z ustalarining chiqishlari
70. Notqlik san'atining ko'rinishlaridan biri bo'lgan targ'ibotchi va tashviqotchilar chiqishlari qanday xususiyatlari bilan farq qiladilar?
 Ma'lum bir muammoni talabalarga singdirish, tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish, ayrim narsa va hodisalar mohiyatini to'la ochib berish
 Tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish
 Ma'lum bir muammoni talabalarga singdirish, tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish
 Ayrim narsa va hodisalar mohiyatini to'la ochib berish

71. O'qituvchi talabalarga ta'lim berishda darsning qanday an'anaviy metodlaridan foydalanadi?
- Ta'limning og'zaki, ko'rgazmali, ommaviy, mantiqiy, mustaqil ishlash, nazorat va o'z-o'zini nazorat turlari
 - Ta'limning og'zaki, ko'rgazmali metodlari
 - Ommaviy, mantiqiy, mustaqil ishlash metodlari
 - Og'zaki va o'z-o'zini nazorat qilish metodi
72. Og'zaki metodning boshqa metodlardan afzalligi nimada?
- O'qituvchining hissiy nutqi talabalarning diqqatini o'ziga jalb etadi, o'qituvchi darslik matnidagi bilimlarga qiziqarli ma'lumotlarni qo'shishi mumkin.
 - O'qituvchi darslik matnidagi bilimlarga qiziqarli ma'lumotlarni qo'shishi mumkin.
 - Ayrim narsa va hodisalar mohiyatini to'la ochib berish
 - Tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish
73. O'rta va oliy maktablarda dars berishning noan'anaviy metodlariga nimalar kiradi?
- Dars – ma'ruza, dars – seminar, dars – munozara, dars – konferensiya, dars – ekskursiya, dars – musobaqa (konkurs), mustaqil ishlar darslari
 - Dars – ma'ruza, dars – seminar, dars – munozara
 - Dars – musobaqa (konkurs), mustaqil ishlar darslari
 - Dars – ma'ruza, mustaqil ishlar darslari
74. Noan'anaviy metodlardan biri bo'lgan dars – dramaning asosiy maqsadi:
- Talabalar orasida hamjihatlik, jipslik, do'stlik, his-tuyg'ularni shakllantirish, o'qituvchi-talaba orasidagi munosabatlarni yaxshilash, talaba (talaba)ning shaxsiy hayoti, jamoadagi shaxslararo munosabatda ijobiy psixologik muhitni tashkil etish
 - Talabalar orasida hamjihatlik, jipslik, do'stlik, his-tuyg'ularni shakllantirish
 - O'qituvchi-talaba orasidagi munosabatlarni yaxshilash
 - Talabalarga sahna pedagogikasi haqida bilimlar berish
75. O'qituvchining tarbiyaviy ish mahoratini izohlang.
- Jamoaning va jamoadagi alohida talabalarning intellektual, aqliy, estetik, mehnatsevarlik va boshqa ijobiy sifatlarini rivojlantirish, ularning o'quv, mehnat, o'yin va dam olish faoliyatlarini to'g'ri, unumli, samarador tashkil etish
 - Har bir talaba oldiga pedagogik vazifalarni quyib borish

- O'zaro fikrlash, yordam va o'rtoqlikni shakllantiruvchi muhit yaratish
- Oilaning tarbiyaviy ta'sirini hisobga olish
76. O'qituvchining guruhda yoki kollejdagi o'tkazadigan tadbirlari jarayoni necha bosqichda amalga oshiriladi?
- 3 bosqichda: rejalashtirish, o'tkazish, tahlil qilish
 - 2 bosqichda: rejalashtirish va o'tkazish
 - 4 bosqichda: fikrlash, rejalashtirish, o'tkazish, tahlil qilish
 - 1 bosqichda: o'tkazish
77. O'qituvchi – tarbiyachining talabalarga yondoshishning necha xil shakli mavjud?
- Buyruq ohangida, iltimos ohangida yondoshish, taklif tarzidagi va neytral (befarq) tarzidagi murojaatlar
 - Iltimos ohangida yondoshish, befarq tarzidagi murojaatlar
 - Buyruq ohangida, iltimos ohangida yondoshish
 - taklif tarzidagi va neytral tarzidagi murojaatlar
78. «... muallim bu kabi holatlarda yuzlab mashaqqat chekadi. Shu jihatdan olganda bolalardan uning ustozning haqqi ko'p agar shogird ulg'aygach, podmoqlik martabasiga erishsa ham, o'z muallimiga qulluq qilsa arziydi.» Ushbu so'zlar kimning qaysi asaridan olingan?
- A.Navoiy «Mahbub-ul qulub»
 - A.Forobiy «Baxt saodatga erishuv to'g'risidagi risola»
 - Bobur «Boburnoma»
 - A.Xorazmiy «Hindiston»
79. O'qituvchining og'zaki nutqi necha xilda bo'ladi?
- 2 xil: monologik, dialogik
 - 3 xil: monologik, dialogik, adabiy
 - 2 xil: monologik, adabiy
 - 2 xil: adabiy, dialogik
80. O'qituvchi monologik nutqining qanday shakllari mavjud?
- Hikoya, ma'ruza, izoh, tushuntirish, baho berish
 - Izoh, ma'ruza, hikoya
 - Tushuntirish, baho berish
 - Hikoya, ma'ruza
81. O'qituvchi nutqining asosiy vazifasi nima?
- Bilim va malakalarni talabalarga to'laqonli ravishda yetkazish, o'quv faoliyatining samaradorligini ta'minlash
 - So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish

- Nutqda grammatik to'g'ri talaffuz qilish
O'quv faoliyatining samaradorligini ta'minlash
82. O'qituvchi nutqida nafasning o'ri...
Ifodali o'qishning muhim vositasi
Yod olishning muhim vositasi
To'g'ri yozishning muhim vositasi
Talabalarga bilim va malakalar berish
83. O'qituvchi nutqida diksiya nima?
Lotincha «distio» so'zidan olingan bo'lib, so'zlarni aniq, burro talaffuzi
Grekcha «distio» so'zidan olingan bo'lib, so'zlar talaffuzi
Lotincha «distio» so'zidan olingan bo'lib, so'zning izohi
Arabcha «distio» so'zidan olingan bo'lib, nutqda to'xtash
84. Fonetik akustika deb nimaga aytiladi?
Tovush paychalarining tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshitilishi fonetik akustika deyiladi
Gapda ma'noni to'g'ri anglash fonetik akustika deyiladi
So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish fonetik akustika deyiladi
Nutq organlarida hosil bo'ladigan tovush fonetik akustika deyiladi.
85. Nutq apparatiga nimalar kiradi?
Lablar, tishlar, til, tanglay, kichik til, bo'g'iz usti, burun bo'shlig'i, xalqum (tomoq), bo'g'iz (hiqildoq), tranxeya (kekirdak, nafas yo'li), bronxlar
Lablar, tishlar, til, burun
Bo'g'iz usti, burun bo'shlig'i, xalqum (tomoq), o'pka
Tranxeya (kekirdak, nafas yo'li), bronxlar
86. Urg'u nima?
So'zlarni to'g'ri talaffuz etishga, gapda ma'noni to'g'ri va to'la anglashga yordam beradi
So'zlarni to'la anglashga yordam beradi
Nutqda qisqacha to'xtalishga yordam beradi
Ma'noni farqlashga yordam beradi
87. To'xtam (pauza) nima?
Nutqda kishi qisqacha to'xtab nafas oladi va o'pkasini qayta havoga to'ldirib, nutqini davom ettiradi. Ana shu to'xtash tinim to'xtam deyiladi.
Nutqda kishining to'xtab qolishi
Ma'noni farqlashga yordam beradigan so'zlar to'xtam deyiladi

So'zlarni to'la anglashga yordam beradigan so'zlar to'xtam deyiladi

88. To'xtam turlarini ayting.

Grammatik, mantiqiy, psixologik

Mantiqiy, psixologik, pedagogik

Pedagogik, mantiqiy, grammatik

Falsafiy, mantiqiy, grammatik

89. Intonasiya nima?

Fikr – tuygular, maqsad intilishlar, his-hayajonlar boshqalarga ovoz tovlanishi orqali yetib boradi, ana shu tovlanish intonasiya deyiladi.

Nutqda kishi qisqacha to'xtab nafas oladi va o'pkasini qayta havoga to'ldirib, nutqini davom ettiradi. Ana shu to'xtash tinim intonasiya deyiladi.

Nutqda kishining to'xtab qolishi intonasiya deyiladi

So'zlarni to'g'ri talaffuz etishga, gapda ma'noni to'g'ri va to'la anglashga yordam berishi intonasiya deyiladi

90. O'qituvchining nafas olish texnikasidan to'g'ri foydalanishda necha xil nafas olish farqlanadi?

4 xil: yuqorigi nafas, ko'krak nafasi, diafragmal nafas, diafragmal-qobirg'a nafasi

3 xil: yuqorigi nafas, ko'krak nafasi, diafragmal-qobirg'a nafasi

2 xil: yuqorigi nafas, ko'krak nafasi

4 xil: yuqorigi nafas, ko'krak nafasi, diafragmal nafas, qobirg'a nafasi

91. O'qituvchining ovozdan foydalanishda ovoz apparati necha bo'limdan iborat?

3 bo'lim: generator, rezonator tizimi, energetika tizimi

2 bo'lim: rezonator tizimi, energetika tizimi

2 bo'lim: generator, energetika tizimi

4 bo'lim: generator, rezonator tizimi, diapozon, energetika tizimi

92. O'qituvchining ovozining diapozoni nima?

Ovoz hajmi, tonlarining eng past va eng yuqori chegaralaridir

O'qituvchi ovozining hajmi

Tonlarining past va yuqoriligi

Nutqda qisqacha to'xtab qolish

93. O'qituvchi ovozining temбри nima?

Ovozning shiraligi, ohangi, ochiqqligi va yoqimlilikidir

Ovozning qo'polligi, bo'g'iqligi
Ovozning mayinligi

Ovozning jarangdorligi

94. «Intonasiya va pauzaning o'zi, so'zdan ham ortiqroq eshituvchiga hissiy ta'sir etadi» Ushbu qimmatli fikr muallifi kim?
K.S.Stanislavskiy
L.N.Tolstoy
Ushinskiy
Pestalossi
95. Ijodiy pedagogik diqqatning qanday xususiyatlari mavjud?
Ko'p obyektivlik, jo'shqinlik, amaliylik, barqarorlik, aqliy, hissiy, irodaviy
Aqliy, hissiy, irodaviy
Jo'shqinlik, amaliylik, barqarorlik
Aqliy, hissiy
96. Talabalar diqqatini jalb etishning metodlari?
Sust (passiv), agressiv
Didaktik, tarbiyaviy
Konstruktiv, didaktik
Kommunikativ, agressiv
97. Talabalar diqqatini jalb etishning sust (passiv) metodi nima?
Bu o'qituvchi asta-sekinlik bilan o'z fikrini mantiqiy asoslash bilan talabalarning diqqatini asosiy maqsadga qaratish
Bunday o'qituvchi his-tuyg'u, iroda, intellekt kuchi bilan talabalarning diqqatini qamrab oladi, guyoki gipnoz qiladi
Talabalarning diqqatini qamrab olish
Talabalarning diqqatini asosiy maqsadga qaratish
98. Talabalar diqqatini jalb etishning agressiv metodi nima?
Bunday o'qituvchi his-tuyg'u, iroda, intellekt kuchi bilan talabalarning diqqatini qamrab oladi, guyoki gipnoz qiladi
Talabalarning diqqatini asosiy maqsadga qaratish
Bu o'qituvchi asta-sekinlik bilan o'z fikrini mantiqiy asoslash bilan talabalarning diqqatini asosiy maqsadga qaratish
Talabalarning diqqatini qamrab olish
99. O'qituvchilarda hayol va diqqatning qanchalik rivojlanganligiga qarab qanday turlarga ajratiladi?
Tashabbuskor, tashabbussiz, qobiliyati sust, qobiliyatsiz
Tashabbussiz, qobiliyati sust
Qobiliyati sust, qobiliyatsiz

Tashabbuskor, tashabbussiz

100. Psixologik trening mashqlari nima?

Shaxsning asab, ruhiy, jismoniy tizimlariga ta'sir etishga mo'ljallangan mashqlar majmuasi.

Jismoniy tizimlariga ta'sir etishga mo'ljallangan mashqlar majmuasi.

Ruhiy tizimlariga ta'sir etishga mo'ljallangan mashqlar majmuasi.

Shaxsning asab tizimlariga ta'sir etishga mo'ljallangan mashqlar majmuasi.

Adabiyotlar.

1. I.A.Karimov «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» T. 1997 y.
2. I.A.Karimov «Barkamol avlod orzusi» T.1999 y
3. Davletshin
4. Yu.A.Ahrorov «Pedagogik mahorat» Samarqand. 2006y.
5. G.J.Berdiyev, K.Q.Mamedov. «Pedagogik mahorat»(ma'ruza matnlari). T. 2002 y.
6. «Основы педагогического мастерства» (pod.red. I.A.Zyuzina). M.1989. «Prosvesheniye»
7. N.P.Anikeyeva «Jamoada ruhiy muhit» T. «O'qituvchi» 1993 y.
8. Uchitelyu o pedagogicheskoy texnike (pod.red. L.I.Ruvinskogo). M.1987 g.
9. Uchitelyu o pedagogicheskoy obshchenii. (pod.red.V.A.Kan-Kalik). M. 1987 g. «Prosvesheniye»
10. Pedagogicheskoye tvorchestvo V.A.Kan-Kalik, N.D.Nikadorov. M. 1990 g. «Pedagogika»
11. P.Nosirov «O'zbek nutq madaniyati» T.2004 y.
12. J.Fozilov, R.Sultonov, H.Saidov «Talaba ma'naviyatini shakllantirish» T.2000 y «Sharq»

13. M.Zaxarina, S.X.Temurova, V.G.Sharova «O'qituvchilik ixtisosiga kirish kursiga metodik ko'rsatmalar» T.
14. Yu.U.Azarov «Bolalarni sevish san'ati»
15. V.A.Suxomlinskiy «Tarbiya to'g'risida» T. 1977 y.
16. G.X.Davronov «Ta'lim tizimi bo'lajak o'qituvchi shaxsining kasb madaniyati» T.
17. E.G'oziyev «Talabalarning o'quv faoliyatini boshqarish» T. 1988 y. «O'qituvchi»

MUNDARIJA

Kirish.....	5
1-ma'ruza. Pedagogik mahorat haqida tushuncha, uning o'qituvchi faoliyatida tutgan o'rni.....	7
2-ma'ruza. Pedagogik fikr tarixi va maktab amaliyotida o'qituvchi mahorati masalalari.....	23
3-ma'ruza. O'qituvchining kommunikativ qobiliyati.....	36
4-ma'ruza. O'qituvchi faoliyatida muloqot madaniyati va psixologiyasi.....	48
5-ma'ruza. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot.....	56
6-ma'ruza. Pedagogik nazokat va odob-axloq.....	65
7-ma'ruza. Pedagogik texnika haqida tushuncha. Pedagogik texnikaning shakllantirish uslublari.....	74
8-ma'ruza. Nutq texnikasi va madaniyati.....	92
9-ma'ruza. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi mahorati.....	103
10-ma'ruza. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish.....	108
Testlar.....	127
Foydalanilgan adabiyotlar.....	147
Mundarija.....	148

_____yilda bosishga ruxsat etildi.
№ _____ buyurtma, _____ bosma taboq hajmi
60x84 1/17, _____ nusxa.

SamQXI bosmaxonasida chop
etildi.
Samarqand sh., M.Ulug'bek, 77